

Göran Therborn

Maktens ideologi och ideologins makt

Utgiven 1981

Översättning (från engelska): Gunnar Sandin

Denna digitala utgåva är publicerad med författarens tillåtelse.

Innehåll

Förord	1
Inledning: avgränsningar och utgångspunkter	3
I. Det ideologiska forandet av mänskliga subjekt	10
1. Ideologins allmänna dialektik	10
2. Subjektivitet och roll: en kort rollteoretisk utveckling	12
3. Ideologins universum: den mänskliga subjektivitetens dimensioner	13
4. Ego- och alter-ideologier	16
II. Ideologiernas historiska materialism	17
1. Strukturen hos ideologiska system	18
2. Ideologiers uppkomst och materiella förändring	22
III. Klassernas ideologiska konstituering	26
1. Klassers ego-ideologier	28
2. Klassers alter-ideologier	31
3. Klassmässiga och icke-klassmässiga ideologier	34
4. Klassideologiers utveckling och förvandlingar	38
IV. Ideologiernas sociala ordning	39
1. Ideologi som social process	39
2. Den ideologiska diskursens sociala organisation	41
3. Ideologiska apparater	43
V. Ideologi och politisk makt	45
1. Former av ideologiskt herravälde	46
2. Legitimitet, konsensus och klassmedvetande: arkaismer och problem i den politiska teorin	50
VI. Social förändring och ideologins makt	56
1. Social förändring och ideologisk mobilisering	56
2. Politiska subjekt och ideologisk förskjutning	60

Förord

Det som här presenteras är en essä — med det av försök, anspråkslöshet och begränsning som ligger i ordet — om en rad ämnen som egentligen skulle kräva och förtjäna en eller många ordentliga utredningar. Den utges i den något pretentiösa bokformen helt enkelt därför att den till slut visade sig spränga den ursprungligen avsedda artikelramen. Samtidigt tror jag att det i de aktuella studierna av och diskussionerna om ideologin saknats viktiga synpunkter, vilket gör ett även preliminärt och kortfattat inlägg befogat.

Det missnöje med de dominerande strömningarna inom området som ligger bakom mitt inlägg koncentrerar sig till fyra problemfält. För det första tycks det finnas ett behov att understryka ideologins *dialektiska* karaktär, en dialektik som antyds av de två tämligen motsatta betydelseerna hos det engelska ordet *subject* (och det franska *sujet*) — 'the subjects of history' (historiens subjekt, de som gör historia, och 'the subjects of the prince' (furstens undersåtar, de som är underordnade fursten). Ideologier inte bara underkastar människorna en given ordning. De kvalificerar dem också för medveten social handling, däribland sådan som går ut på revolutionär eller gradvis förändring. Ideologier fungerar inte bara eller ens huvudsakligen som 'socialt kitt'.

För det andra förefaller det fruktbarare och sannare att se ideologierna inte som ägodelar, som idéer man äger, utan som *sociala processer*, dvs som sammansatta sociala processer av 'interpellationer' eller anrop som vänder sig till oss. I dessa kontinuerliga processer överlappar, konkurrerar, bekämpar, slukar eller förstärker ideologierna varandra. Ideologins egentliga sätt att fungera i vårt nutida samhälle illustreras bättre med kakafonin av ljud och tecken på en storstadsgata än med en text som högtidligt kommunicerar med en ensam läsare, eller med läraren och TV-mannen som vänder sig till en tyst och fångad åhörarskara.

För det tredje tror jag att vi direkt och huvudstupa bör ta itu med de frågor som Marx väckte om ideologiernas *materiella bestämning*. Dagens marxister har emellertid haft en tendens att under förlägen tystnad förbigå dem, eller så har Marx' frågor och teser helt enkelt upprepats, tolkats och omtolkats i en oändlig marxologisk process. Det som här prövas är en nyformulering av en teori om materiell bestämning och klassideologier.

För det fjärde har det tyckts mig att ideologin vanligen behandlas otillfredsställande inom den *politiska teorin* och analysen. I den andan har jag kritiskt granskat begreppen tvång, samtycke, legitimitet, konsensus och revolutionärt klassmedvetande som avgörande förutsättningar för och faktorer i en revolutionär förändring.

Denna kritik är naturligtvis ingen för denna essä unikt. Den bygger på redan gjorda, banbrytande bidrag, och författaren hoppas och avser att knyta an till pågående reflektion, forskning och diskussion av divergerande, parallell eller konvergerande art.

Innan han med alla sina brister lämnas ensam med läsaren har en författare att tacka alla som hjälpt honom. I detta fall är de många och tacksamhetsskulden är stor. Jag har dragit väldig nytta av omfattande, detaljerad och konstruktiv kritik från Perry Anderson, Gunnar Olofsson och Erik Olin Wright.

Jag har också fått högst värdefulla kommentarer från Anthony Barnett, Robin Blackburn, Terry Freiberg, deltagarna i mitt ideologiseminarium vid Bostonuniversitetets sommarkurs 1978 samt i den ytterst stimulerande workshop om 'Auktoritet i industrisamhällen' som i april 1979 anordnades i Bryssel av European Consortium for Political Research och Canadian Political Science Association. Kjell Törnblom har gett mig en del värdefull bibliografisk hjälp. Tack

allesammans.

Göteborg i april 1980

Göran Therborn

Till den svenska upplagan

I den svenska upplagan har ett antal kortare tillägg och förtydliganden gjorts. Några exempel har försvenskats. Översättningen är gjord av vännen Gunnar Sandin.

Inledning: avgränsningar och utgångspunkter

Huvudämnet för denna essä är hur ideologin opererar i och för samhällsmaktens organisation, vidmakthållande och omvandling. Utifrån en analys av det sociala herraväldet leder detta till frågor om ideologins roll i klassvälde och klasskamp. Mitt aktuella syfte är väsentligen teoretiskt: det gäller att utveckla några analytiska begrepp och förklarande teser om hur ideologin opererar i maktrelationer och samhällslig förändring. Det som presenteras är på sätt och vis en fortsättning på min bok *Vad gör den härskande klassen när den härskar?*¹ — ett arbete som även det sysslade med maktens organisation, reproduktion och omvandling men för vilket staten stod i centrum.

Redan ämnet och avsikterna avgränsar delvis mitt aktuella perspektiv på det närmast outtömliga ämnet 'ideologi'. Men det finns fortfarande många ingångar till, och vägar genom, ideologins fält, och för att ge läsaren en rimlig chans att bedöma vilken jag valt, bör jag redan från början ge den något slags motivering. Framför allt behövs det några inledande rudimentära men ändå underbyggda definitioner av vad som ska diskuteras, och min framställning bör uttryckligen placeras i den bestämda konjunktur inom teori och forskning vars problem och frågor den är relaterad till.

'Ideologi' används här i mycket vid betydelse. Begreppet förutsätter inte nödvändigtvis något visst innehåll (någon falsk, misskänd, imaginär i motsats till verklig karaktär) eller någon nödvändig grad av genomarbetning och sammanhang. Ideologi refererar här till den sida av tillvaron varigenom människorna framlever sina liv som medvetna aktörer i en värld som i växlande grad är meningsfull för dem. Ideologin är det medium genom vilket medvetandet och meningsfullheten verkar. Medvetandet formas hos varje nyfödd mänsklig varelse genom psykodynamiska, till stor del omedvetna processer, och det verkar i och genom en symbolordning av språkliga koder. Ideologin kan emellertid inte helt återföras på någondera.

Vårt ideologibegrepp omfattar därför med avsikt såväl vardagliga föreställningar och 'erfarenheter' som genomarbetade intellektuella doktriner, såväl 'medvetandet' hos sociala aktörer som de institutionaliserade tankesystemen och sätten att tala (diskurser) i ett visst samhälle. Att studera dem som ideologier betyder emellertid att man ser dem ur ett speciellt perspektiv: inte som tankebyggnader eller som diskursiva strukturer i sig, utan som yttringar av ett visst varande-i-världen hos medvetna aktörer, mänskliga subjekt. Att uppfatta en text eller ett yttrande som ideologi är med andra ord att koncentrera sig på hur det fungerar i den mänskliga subjektivitetens formande och omvandling.

Från denna utgångspunkt kan man göra en skillnad mellan å ena sidan ideologi och å andra sidan vetenskap, konst, filosofi och rätt. Skillnaden gäller framför allt olika analysdimensioner och först i andra hand det substantiella innehållet. All ideologi kan inte fungera som vetenskap, konst, filosofi och rätt, men alla dessa framgår ur ideologiska mönster och kan verka som ideologier. I likhet med alla andra mänskliga aktiviteter är de vetenskapliga, estetiska, filosofiska och juridiska praktikerna alltid genomsyrade av ideologi. Men deras framträdande som specifika, institutionaliserade praktiker inom en historiskt given arbetsdelning innebär också en 'brytning' med omgivande ideologier, genom att det produceras specifika diskurser avsedda att ge särskilda effekter, åtskilda från vardagens erfarenheter och åsikter.

Vad beträffar vetenskapen innebär denna brytning en upptäckt/produktion av ett bestämningsmönster och en systematisk utforskning av hur det fungerar.² Konstituerandet av en bestämd diskurs vid namn vetenskap innebär dock inte att denna praktik är eller förblir immun från att

¹ [Vad gör den härskande klassen när den härskar?](#), Stockholm, Rabén & Sjögren/Zenit 1980.

² Se min *Science, Class and Society* London, NLB, 1976 (Verso Paperback 1980), s 66 ff.

påverkas av sina utövares subjektivitet, är oförmögen att påverka samhällsmedlemmarnas subjektivitet eller fungera som ideologi. Adam Smiths, Marx' och Darwins arbeten är vetenskap och de kan studeras, bedömas, utvecklas, angripas och försvaras som sådan. Men de har även fungerat som ideologier, som 'ekonomisk liberalism', 'vetenskaplig socialism' och 'socialdarwinism', och kan som sådana studeras med avseende på spridning, effektivitet och implikationer.

Detta är ingen marxologisk exeges, men eftersom jag anser mig arbeta med den historiska materialismen som utgångspunkt kan det behövas ett kort klargörande av förhållandet mellan mitt ideologibegrepp och det hos Marx. Vi kan hos Marx urskilja minst två olika uppfattningar om ideologin eller det ideologiska. Den ena är väsentligen samma som tillämpas här. Ideologin ses som det medium varigenom människorna gör sin historia som medvetna aktörer. I den betydelsen hänför den sig till de 'former genom vilka människorna blir medvetna om denna konflikt [mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden] och utkämpar den' (*Förordet till Till kritiken av den politiska ekonomin*). Detta perspektiv väcker två huvudfrågor. Den ena gäller hur givna ideologier ska kunna förklaras och innefattar den materiella bestämningens problem. Den andra rör den ideologiska klasskampen mellan olika klassideologier och deras förhållande till icke klassmässiga ideologier. Den förra behandlades av Marx och Engels i korta teoretiska satser, den senare främst i brev med politiska råd till arbetarrörelsen.³ Det är denna uppfattning om ideologin och dess ämne som vi här följer i spåren.

I Marx' och Engels' arbeten sammankopplas och överskuggas emellertid detta sätt att definiera och uppfatta ideologin av en annan föreställning. I den refererar 'ideologi' till ett idealistiskt, ett falskt sätt att närma sig och förstå människans medvetande och motiven för mänskliga handlingar. 'Uppbyggandet av ett ideologiskt system är visserligen en medveten tankeprocess, men det rör sig knappast om någon total medvetenhet hos den så kallade tänkaren. De verkliga drivkrafterna förblir obekanta för honom; annars skulle det helt enkelt inte röra sig om något ideologiskt tänkande. Vad han arbetar med är enbart tankematerial, som han utan närmare granskning accepterar som resultat av tänkande — utan att söka efter något mer avlägset, gentemot tanken fristående ursprung.'⁴ Här är motsatsställningen inte borgerlig och proletär ideologi utan vetenskap och ideologi, sant och falskt medvetande. Den 'tyska ideologin' är ideologi enligt detta senare motsatspar.

Det är den senare ideologiuppfattningen som kommit att dominera i den marxistiska traditionen och som fortfarande ekar hos Althusser. Orsaken till att vi här bryter med den är att den varit knuten till en syn på mänsklig motivation som jag finner ohållbar. Detta sätt att betrakta motivationen håller i Marx' och Engels' verk samman de båda ideologiuppfattningarna. I grunden tenderade de att se medvetandeformernas 'överbyggnad' som bifenomen. Människans beteende bestämdes av 'intresse', klassintresse. Antingen stämde medvetandeformerna överens med dessa 'intressen', som 'sant' medvetande, eller så gjorde de det inte, i vilket senare fall de (åtminstone på lång sikt) var ineffektiva, var självbedragande illusioner. Det senare alternativet illustreras med Marx' behandling av både den borgerliga ideologin⁵ och den proletära, i det senare fallet i form av en

³ Ett teoretiskt nyckeluttalande är Marx' *Förord till Till kritiken av den politiska ekonomin*. Ett annat finns i *18 brumaire*, citerat i not 5 nedan. Bland Marx' och Engels' brev som behandlar den ideologiska kampen för och hos ett revolutionärt parti se t ex deras cirkulärbrev till Bebel, Liebknecht m fl från september 1879, *Brev i urval*, Gidlund, Stockholm 1972, s 149-155, särskilt s 154 f.

⁴ Engels till Mehring den 14 juli 1893, *Brev i urval*, s 208.

⁵ I *18 brumaire* gjorde Marx ett viktigt teoretiskt uttalande om ideologin och tillämpade det på de rivaliserande monarkistiska fraktionerna inom borgarklassen: 'På grundvalen av de olika existensformerna, på grundvalen av de olika existensbetingelserna reser sig en hel överbyggnad av olika och egendomligt utformade förmimmelser, illusioner, tänkesätt och livsåskådningar. Hela klassen skapar och utformar dem med utgångspunkt från sina materiella grundvalar och de motsvarande samhälleliga förhållandena. Den enskilda individen, som får dem inympade genom tradition och uppfostran, kan inbilla sig att de utgör de egentliga avgörande motiven och utgångspunkten för hans hand-

fast tro på att arbetarklassen skulle utveckla ett sant medvetande om sina klassintressen, trots de kapitalistiska produktionsförhållandenas falska sken, trots 'reifikationen', 'varufetischismen' och utsugningens 'löneform'.⁶

Denna uppfattning om intressemotivationen förutsätter att normativa föreställningar om vad som är bra och dåligt, möjligt och omöjligt tillhandahålls av den existerande verkligheten och är tillgängliga endast genom sann kunskap om denna.⁷ Jag ser detta som oförsvarbara och ohållbara antaganden. De står i marxismen för en utilitaristisk kvarleva som vi en gång för alla, eftertryckligt och uttryckligt, bör göra upp med.

Den här använda ideologidefinitionen skiljer sig därmed från den vanliga marxistiska genom att inte inskränka sig till former av illusion och misskännelse, samt från den vanliga liberala föreställningen. Från den senare skiljer den sig direkt genom att inte begränsa sig till genomarbetade doktriner.

Den vanliga liberala föreställningen är oacceptabel mest därför att vi inte kan gå med på vad den tar för givet, nämligen att medvetande- och innebördsformer som inte är insatta i mer eller mindre sammanhängande doktriner antingen är ointressanta i organiserandet av eller kampen om makten, eller består av självklart, pragmatiskt 'sunt förnuft'. Detta var innebörden i tesen om 'ideologiernas död'. I Sverige är den ju mest känd genom Herbert Tingstens verksamhet, och debatten här om ideologi och politik har huvudsakligen förts på Tingstens villkor. Men det är därmed en diskussion som begränsats av Tingstens intressen som de stora politiska doktrinernas historiker, av ut klingande ackord från det idealistiska studiet av politik. Bortom och utöver den politiska idéhistorien behöver vi utveckla ett socialhistoriskt studium av makt och medvetandeformer.

Det bör slutligen noteras att ovanstående ideologidefinition trots sin bredd behåller en specifik analytisk dimension, som skiljer den från sådant som politiska strukturer och processer, ekonomiska relationer och produktivkrafter. I det avseendet skiljer den sig från det närmast allomfattande begreppet 'kultur' i många brittiska texter om arbetarkultur,⁸ och från François Châtelets likaledes omfattande sätt att definiera ideologi, vilket täcker nästan allt mellan det 'långvariga', som språkliga strukturer, och det 'kortvariga' (händelser), 'släktskapsstrukturer, teknik för överlevnad (och utveckling)', 'organisation av makt'.⁹ Dessa allomslutande definitioner tenderar antingen att dölja det faktum att man i praktiken använder sig av en långt snävare definition eller, om den följs, att allt dränks i samma vatten.

lande ... Och liksom man i privatlivet skiljer mellan vad en människa anser och säger om sig själv och vad hon verkligen är och gör, så måste man ännu mera i de historiska striderna skilja partiernas fraser och inbillningar från deras verkliga organism och verkliga intressen, skilja vad de föreställer sig vara från vad de i realiteten är ... Om vardera parten [legitimister och orléanister] mot den andra parten ville genomdriva restaurationen av sitt eget kungahus, så betydde det ingenting annat, än att de två stora intressen, i vilket bourgeoisin delar upp sig — jordegendom och kapital — vart och ett sökte restaurera sin egen överhöghet och den andras underordnande.' *Louis Bonapartes 18 brumaire*, Stockholm, Arbetarkultur 1946, s 49 f. Kursiv borttagen.

Marx' huvudslutsats, som naturligtvis kan vidhållas även utan den kunskapssteoretiska problematiken om 'intressen' och 'illusioner', visar de rivaliserande kungahusens historiska samband med olika klassfraktioner.

⁶ Jfr Carol Johnsons översikt, 'The Problem of Reformism and Marx's Theory of Fetishism', *New Left Review* nr 119 (1980).

⁷ I Förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin* konstaterade Marx att 'människan ger sig inte andra uppgifter än sådana hon kan lösa. Betraktar vi saken närmare finner vi att uppgiften framträder först när de materiella betingelserna för dess lösning redan existerar eller åtminstone håller på att skapas.'

⁸ Se den högst intressanta översikten J Clarke, C Critcher, R Johnson (red), *Working Class Culture*, London 1979.

⁹ F Chatelet (red), *Histoire des ideologies*, 1-3, Paris 1978, del 1, s 10 f. Detta kompakta arbete är egentligen en rätt traditionell, närmast encyklopedisk idéhistoria.

Raymond Williams, vars stora arbeten om kultur ingen som studerar ideologi kan kosta på sig att förbigå, har helt befogat kritiserat föreställningen om 'bas' och 'överbyggnad' som 'åtskiljbara konkreta storheter'. Det han emellertid inte varit lika klar och eftertrycklig om är det lika viktiga, att 'oupplösliga reella processer' i sitt faktiska sätt att fungera kan ha olika, analytiskt åtskiljbara dimensioner, och att en adekvat insikt om och förståelse av de förra kan kräva att man gör klara analytiska distinktioner.¹⁰

Även bortsett från det faktum att 'kultur' fungerar som en viktig gestalt i diskursen, något i sig fascinerande att studera (som i Williams' *Culture and Society*), kan begreppet kultur vara till nytta även vid sidan av en bred ideologidefinition. Det kan t ex användas som en sammanfattning av den totala uppsättningen vardagsaktiviteter och ideologier hos en viss grupp eller klass, eller som samlande beteckning på ideologi, vetenskap, konst och kanske även andra praktiker, betraktade med utgångspunkt från deras betydelseproduktion.

I motsats till vad som nyligen hävdats av Richard Johnson förutsätter ideologibegreppet emellertid inget kulturbegrepp. Hans ståndpunkt är: 'Ideologierna anropar [*interpellerar*] aldrig ett 'naket' subjekt . . . Ideologierna verkar alltid utifrån en grund, och den grunden är kulturen.' Men begreppets teoretiska onödighet blir uppenbar om vi i sista meningen byter ut ordet mot en av Johnsons båda egna synonyma definitioner av 'kultur': 'Ideologier verkar alltid utifrån en grund', och den grunden är 'det komplex av ideologier vilket de facto anammats som moraliska preferenser och livsprinciper'¹¹ Althusser sade något liknande för tio år sedan: 'Ideologin har alltid-redan anropat individerna som subjekt.'¹²

Klasser definieras här i strikt ekonomiska termer och betecknar 'bärare' av eller 'agenter' för speciella produktionsförhållanden. Detta är i överensstämmelse med den klassiska marxistiska traditionen, men skiljer sig från språkbruket hos Poulantzas, vilken insisterade på att definiera klasser på politiskt och ideologiskt likaväl som ekonomiskt 'plan'. Att definiera klasser i ideologiska termer stänger emellertid vägen för en av de mest problematiska frågor som en materialistisk ideologiteori har att möta och försöka besvara, nämligen i vilket förhållande ideologier och klasser av ekonomiska agenter står till varandra.

'Makt' hänför sig i detta sammanhang huvudsakligen till politisk makt i vanlig mening, till den centraliserade förtätningen av sociala maktrelationer genom staten. Detta är främst bara ett av analytiskt intresse betingat val från min sida. Men med tanke på det aktuella — inte omotiverade — intresset för Foucaults tal om maktens 'mikropolitik' bör man kanske understryka statens avgörande betydelse för alla samhällsliga maktrelationer.¹³

Denna essä har sin plats i en speciell teoretisk konjunktur, en med en marxistisk diskussion om ideologin som inleddes av Althusser och hans essä 'Ideologi och ideologiska statsapparater'. Den senares mest utbredda effekt var att göra det rätt tvivelaktiga begreppet 'ideologiska

¹⁰ Citatet är hämtat från R Williams, *Marxism and Literature*, Oxford 1977, s 81 f. Jfr A Barnett, 'Raymond Williams and Marxism: A Rejoinder to Terry Eagleton', *New Left Review* nr 99 (1976).

¹¹ R Johnson, 'Three problematics: elements of a theory of workingclass culture', i *Working Class Culture*, a a, s 234 (kursiv borttagen). I ett mycket värdefullt bidrag som varken är sektaristiskt eller okritiskt ekumeniskt diskuterar Johnson här den klassiska marxismen, Hoggart/Thompson/Williams' behandling av arbetarkulturen och den althusserianska 'strukturealismen'.

¹² L Althusser, 'Ideologi och ideologiska statsapparater', i *Filosofi från proletär klasståndpunkt*, xxxLund, Cavefors 1976, s 145. Johnson kan ha förväxlat den althusserianska teorin om ideologins sociala sätt att verka med en undersökning av de psykodynamiska processer som formar den mänskliga subjektiviteten, som är inspirerad av Lacans psykoanalytisk tolkning och som är fullständigt legitim så långt den nu räcker.

¹³ Se Nicos Poulantzas' kritik av Foucault i hans *L'état, le pouvoir, le socialisme*, Paris 1978 — ett arbete som i sin stil och sitt innehåll samtidigt uppenbarligen är inspirerat av Foucaults skrifter.

statsapparater' (ISA, mer därom nedan) på modet som en praktisk liten etikett, men dess egentliga och dubbla betydelse låg annorstädes. För det första konceptualiserade Althusser uttryckligt och klart hur ideologin verkar i termer av den mänskliga subjektivitetens formning, och förband därmed den marxistiska samhällsteorin med psykodynamiken och psykoanalysen. För det andra bröt han med traditionen att betrakta ideologin som en uppsättning idéer och tankar och såg den i stället som en social process av anrop eller 'interpellationer', infattad i materiella sociala matriser.

Dessa Althusserns bidrag utgör startpunkten för min essä. Att den startar från dem i stället för att bara tillämpa hans teori på nya områden beror på att hans mest avgörande bidrag i några viktiga avseenden fortfarande håller sig inom de skrankor som en utvecklad ideologiteori måste bryta sig ur. Althusserns arbete om ideologin har stimulerat till en livlig diskussion genom både positiva och negativa reaktioner, i vilka ett antal frågor har blivit resta eller underförstådda. Begreppen och teserna nedan utgör mitt eget bidrag, men det finns inget utrymme för detaljerade kommentarer till den hittillsvarande diskussionen eller till andra aktuella arbeten om ideologin.¹⁴

Althusserns ideologibegrepp tycks mig erbjuda två större svårigheter. För det första har vi den ideologiska interpellationens problem, det vill säga vad ideologierna säger till de 'subjekt' som de anropar och konstituerar. Enligt Althusserns syn representerar ideologin en 'imaginär deformation av [individernas] verkliga relationer till produktionsförhållandena och till de ur dessa senare härledda förhållandena' (a a, s 137). Denna definition hänger samman med två teser som jag båda finner ohållbara: 1) att endast vetenskaplig kunskap är 'sann' eller 'verklig' och att alla andra förståndsformer (t ex vardagserfarenheten) är deformationer eller former av misskännande, samt 2) att mänskliga varelser (i huvudsak) motiveras som subjekt endast genom vad de vet, genom sann eller deformerad kunskap. Den första av dessa althussernska teser har vi redan förkastat i vår definition av ideologin. Brytningen med den måste emellertid även leda till en ny uppfattning om den materiella matris inom vilken dominansen för en given ideologi reproduceras — en uppfattning som lämnar utrymme för (re)produktionen av icke-vetenskaplig erfarenhet och inläring. Att bryta med den andra tesen kräver att man utvecklar en föreställning om olika sätt för ideologisk interpellering vid konstituerandet av motiverade subjekt.

För det andra har vi frågan om förhållandet mellan klass och ideologi, vilken inte uttryckligen ställdes och långt mindre besvarades av Althusser. Han hävdade visserligen att de 'ideologiska

¹⁴ Till de viktigaste bidragen hör, i alfabetisk ordning: A Badiou/ P Balmés, *De l'idéologie*, Paris 1976 (*On Ideology*, London 1977), R Coward/J Ellis, *Language and Materialism*, London 1977, E de Ipola, 'Critica a la teoria de Althusser sobre la ideologia', *Quadernos de CIRCO* nr 4 (u å), P Hirst, *On Law and Ideology*, London 1979, R Johnson, a a, G Labica, 'De l'Egalite'. Proposition pour une enquête sur les idéologies dans le mode de production capitaliste', *Dialectiques* nr 1-2 och 6 (1974), E Laclau, *Politics and Ideology*, London, NLB 1977, C Mouffe, 'State, Ideology and Power' (paper framlagt vid ECPR/ CPSAs workshop i Bryssel 1979), J Rancière, *La leçon d'Althusser*, Paris 1974. Samtidigt har det, särskilt i Frankrike, varit en rush med allmänna arbeten om ideologi. Jfr P Ansart, *Les idéologies politiques*, Paris 1974, dens, *Idéologies, conflits, pouvoir*, Paris 1977, J Baudrillard, *Pour une critique de l'économie politique du signe*, Paris 1972, P Bourdieu, *La Distinction*, Paris 1979, F Dumont, *Les idéologies*, Paris 1974, A Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1978, J Larrain, *The Concept of Ideology*, London 1979, E Maffesoli, *Logique de la domination*, Paris 1976, J C Merquior, *The Veil and the Mask*, London 1979, C Summer, *Reading Ideologies*, London 1979, D Vidal, *Essai sur l'idéologie*, Paris 1971. Denna litteratur skulle förtjäna en utförlig värderande genomgång, vilken dock inte kan företas här. Jag vill inskränka mig till endast två påpekanden. Den läsare som vill ha en överblick av de olika sätten att hittills behandla ideologin får en mycket god inledning genom Larrains bok, och det arbete som jag personligen funnit mest ursprungligt och intressant än Gouldners, förutom Bourdieus kultursociologiska. Mitt arbete skiljer sig dock från Gouldners genom att sätta ideologiernas lingvistiska dimension inom parentes och omfatta en vidare ideologidefinition. Gouldner ser ideologierna som 'symbolsystem med uppgift att rättfärdiga och sätta i rörelse offentliga samhällsbyggnadsprojekt', en definition som är för snäv för mitt syfte. Bourdieus bok är ett stort och spännande arbete om den kulturella 'smakens' olika yttringar och sociala förankring.

statsapparaterna' är både föremål och plats för klasskampen, och att den härskande klassens ideologi förverkligas genom klasskampen i olika 'ISA'. Men detta är på en gång för lite och för mycket. För lite däri att det varken försvarar eller överskrider den klassiska marxistiska ideologiproblematiken, vilken kretsar kring ideologiernas materiella, klassmässiga bestämning. Alltför mycket därför att det ser begreppen klassideologi (Althusser refererar huvudsakligen till härskarklassens ideologi) och den härskande klassens dominans som oproblematiska.

Det finns i Althusserns argumentering en lucka som inte logiskt nödvändigt härrör ur men som ligger nära till hands i grundproblematiken i hans text, nämligen mekanismerna för hur ett givet produktions sätt reproduceras. Å ena sidan talar Althusser om klassmässiga utsugningsförhållanden som måste reproduceras, och om klasskampen genom vars mekanismer reproduktionen garanteras. Å andra sidan diskuterar han individerna, forrådet av deras subjektivitet och hur de underkastas en given samhällsordning. Det som utelämnas är hur klasserna konstitueras som kämpande krafter såväl i motstånd mot utsugningen som i egenskap av aktiva utsugare. Vi har ju ändå direkt fått veta att den härskande klassens dominans tryggas enbart genom kamp och inte genom något enkelt inympande av undergivenhet.

I sin gränsdragning mot stratifierande klassbegrepp har nutida marxister, särskilt inom den althusserianska traditionen, strikt betonat att 'klasserna bara existerar i klasskampen'. Detta är emellertid en definition som inte besvarar frågan: Hur konstitueras klasserna som mänskliga krafter i kamp? Det bör göras klart, även om det för många författare inte tycks vara det, att 'kamp' inte logiskt följer av begreppet produktionsförhållanden,¹⁵ ur definitionen av klasser som innehavare av positioner som producenter och tillägnare av merarbete. 'Utsugning' innebär i sig inte motstånd mot utsugningen, utsugarnas motstånd mot de utsugnas motstånd eller kamp om utsugningen som sådan. Trots ordets negativa klang refererar det inom den historiska materialismen bara till att tillägnelsen av merarbetet är skild från producenterna, med andra ord till det faktum att en kategori av ekonomiska agenter arbetar mer än vad som är nödvändigt för deras egen reproduktion, och att frukterna av deras merarbete tillägnas av en annan kategori ekonomiska agenter.

I stället för att försöka ta itu med frågan om hur de kämpande klasssubjekten konstitueras ideologiskt har många marxister tenderat att återfalla till det grova utilitaristiska begreppet 'intresse'. Det sägs ligga i de utsugnas 'intresse' att motsätta sig utsugningen och i utsugarnas att försvara den. Men 'intressen' *förklarar* i sig ingenting. 'Intresse' är ett *normativt* begrepp som visar på det mest rationella handlingsförloppet i ett förutbestämt spel, dvs i en situation där vad som är vinst och förlust redan har definierats. Problemet som det gäller att förklara är emellertid hur medlemmar av olika klasser når fram till att på ett visst sätt definiera världen, sin situation och sina möjligheter i den. Ett försök att systematiskt behandla frågan om ideologi och klass kräver alltså att vi klargör förhållandet mellan klassideologi och klasssubjektivitet samt andra möjliga former av mänsklig subjektivitet än klasstillhörigheten.

Denna kritik av Althusser utmynnar i att en fortsatt utveckling av en ideologiteori kräver att vi växlar objekt eller vidgar objektet för vår undersökning, från ideologins roll för reproduktionen av utsugning och makt till *genererandet, reproduktionen och omvandlingen av ideologier*. Detta kräver därför att vi bryter med de kvardröjande begränsningarna i Althusserns problematik från sextioalet, och särskilt då den hårda gränsdragningen mellan vetenskap och ideologi. Från denna nya grund är det möjligt att återkomma till de frågor som Althusser reste och ge dem mer

¹⁵ Ett aktuellt exempel är Laclau som skriver: 'Mervärdet konstituerar samtidigt förbindelsen och antagonismen mellan kapitalister och arbetare eller, rättare sagt, det konstituerar förhållandet mellan dem som antagonistiskt.' *Politics and Ideology*, a a, s 104, kursiv i originalet.

adekvata svar.

Och med all respekt för Althusser kan en diskussion om ideologi och makt inte begränsa sig till hans sätt att definiera utgångspunkten, nämligen reproduktionen av produktionens utsagningsförhållanden och därmed sammanhängande problem. Lika relevant är den gramscianska problematiken om de historiska samhällsformationerna och med hegemonin i fokus.¹⁶ Så har vi det lukácska perspektivet med det revolutionära klassmedvetandet som nyckel till social förändring.

Det finns dessutom viktiga icke-marxistiska sätt att närma sig frågan, som Foucaults teser om 'diskursens ordning' i ett samhälle, dvs reglerandet av vilka som får tala, om vad, när och hur,¹⁷ den weberska 'legitimeringsproblematiken' vilken på senare tid börjat spridas inom den marxistiska och marxiserande debatten, i synnerhet i USA och Västtyskland, samt hela frågan om 'konsensus'. Efter att ha skisserat konturerna till en materialistisk ideologiteori ska vi försöka gå in också på dessa frågeställningar.

¹⁶ Skillnaderna mellan Althusser och Gramscis problematiker har från gramsciansk ståndpunkt på ett övertygande sätt diskuterats av Mouffe, 'State, Ideology and Power', a. a.

¹⁷ M Foucault, *L'ordre du discours*, Paris 1971, *La volonté du savoir*, Paris 1976, *Discipline and Punishment*, New York 1977.

I. Det ideologiska forandet av mänskliga subjekt

1. Ideologins allmänna dialektik

Ideologins funktion handlar i grunden om etablerandet och utformningen av det sätt varpå människorna framlever sina liv som medvetna, reflekterande, handlande varelser i en strukturerad, meningsfull värld. På så vis konstituerar ideologin människorna till subjekt. Den opererar som samtal och anropar, eller med Althusser's term interpellerar, människorna som subjekt.

Innan vi utreder hur ideologin fungerar vid forandet av mänskliga subjekt och subjektivitetsformer, kan det vara på sin plats med en klagörande anmärkning om förhållandet mellan dessa processer och de som formar personligheten. En persons *subjektivitet*, dvs hans/hennes handlande som bestämt subjekt i ett bestämt sammanhang, bör skiljas från hans/ hennes *personlighet* eller karaktärsstruktur. Personligheten och subjektiviteten har båda sin specifika karaktär och ömsesidiga självständighet samtidigt som de påverkar varandra.

'Personlighet' eller 'karaktärsstruktur' används här som en bred och lös beteckning på resultatet av psykodynamiska processer, vilka studerats av psykoanalysen och med denna konkurrerande psykologiska teorier. Dessa processer verkar på ett material — libidinösa energier och drifter hos barn före subjektstadiet — och genom, främst omedvetna, mekanismer som ligger utanför samhälls- och historievetenskapens område Personlighetsbildningen mer eller mindre sammanfaller i tiden med människornas första subjektbildning, och ideologiska interpellationer utgör en viktig del. Men personligheten har sin egen tidsskala, med kritiska stadier i den psykiska utvecklingen och varaktiga effekter av hur stadierna passeras.

En person spelar upp, lever sin personlighet som subjekt, i olika subjektivitetsformer, men den senare egenskapen uttömmar inte den förra. I vissa fall kan det till och med uppstå konflikt eller spänning mellan dem. En auktoritär personlighet kan till exempel verka i en antiauktoritär rörelse och vice versa. Den mänskliga subjektivitetens former konstituerar skärningar mellan psykiskt och socialt och kan ses som de yttre, mera medvetna och socialt mest föränderliga aspekterna av en personlighet.

Althusser har framställt all ideologis grundläggande sätt att fungera som ett fyrfaldigt system: '(1) att "individerna" interPELLERAS som subjekt; (2) att de underkastas Subjektet; (3) att det sker ett ömsesidigt erkännande mellan subjekten och Subjektet, mellan subjekten inbördes och att subjektet erkänner sig självt; (4) en absolut garanti att allting därmed är fullkomligt bra och att allt kommer att gå väl, förutsatt att subjekten erkänner vad de är och handlar i överensstämmelse därmed: *Amen — ske alltså!*'¹⁸ Han illustrerar detta system genom att referera till judisk och kristen religiös ideologi, där Gud (Jahve) är Subjektet med stort S.

Detta schema är för mig i ett avgörande avseende bristfälligt. Det ger inget utrymme för någon ideologins dialektik. Men denna dialektik antyds redan genom den grundläggande tvetydigheten hos ordet 'subjekt' (*subject, sujet*) på engelska och franska, vilket Althusser själv påvisar utan att särskilt framhäva det. Den dialektiska karaktären hos all ideologi antyds så att säga av de båda motsatta betydelseerna hos ordet *subject* i uttrycken *the subjects of king X (or the social order Y)* — 'kung Xs (eller samhällsordningen Ys) undersåtar' — och *the subjects of history* — 'historiens subjekt'. I den förra betydelsen refererar *subjects* till människor som är underkastade en viss makt eller ordning, i det senare till dem som gör eller skapar något.

¹⁸ L Althusser, 'Ideologi och ideologiska statsapparater', a a, s 149. Kursiv och not borttagna.

Jag vill behålla paret interpellation-erkännande men föreslår att underkastelse-garanti ersätts med underkastelse-kvalifikation. När människorna formas genom en ideologi, konservativ eller revolutionär, enligt det ena eller andra kriteriet, innebär det samtidigt en underkastelseprocess och en kvalificeringsprocess. Spädbarnets formlösa libido och mångsidiga möjligheter underkastas en viss ordning, vilken tillåter eller främjar somliga drifter och egenskaper men förbjuder eller hämmar andra. På samma gång och genom samma process kvalificeras nya medlemmar till att ta upp och utföra (en del av) rollrepertoaren i det samhälle som de föds i, inklusive rollen av möjlig kraft för social förändring. Dubbeltydigheten i orden 'kvalificera' och 'kvalifikation' bör också noteras. Även om subjekten kvalificeras genom ideologiska interpellationer, blir de också kvalificerade till att 'kvalificera' interpellationer, i betydelsen specificera dem och modifiera deras tillämpningsområde.

Reproduktionen av varje social organisation, det må vara ett utsugarsamhälle eller ett revolutionärt parti, förutsätter att det finns en grundläggande överensstämmelse mellan underkastelse och kvalifikation. De som underkastas en särskild strukturering av sin förmåga, en särskild disciplin, kvalificeras för givna roller och blir kapabla att utföra dem. Det finns emellertid alltid en inbyggd möjlighet att det utvecklas en motsättning mellan de båda sidorna. Nya slags kvalifikationer kan krävas och tillhandahållas, nya färdigheter som kolliderar med de traditionella underkastelseformerna. Eller kan det omvänt utvecklas nya underkastelseformer som kolliderar med tillhandahållandet av kvalifikationer som fortfarande är nödvändiga. Effekten av en motsättning mellan underkastelse och kvalifikation blir opposition och uppror eller underprestation och undanhållande.

Den dubbla processen av underkastelse och kvalifikation inbegriper interpellation av och erkännande genom ett centralt Subjekt — det må vara Gud, Far, Förnuft, Klass eller något mera obestämt — som formar subjektens överjag och förser dem med ego-ideal.

På grund av denna essäs samhälleliga och politiska inriktning kommer vi här att förbigå alla psykoanalytiska och lingvistiska sidor hos dessa processer.¹⁹ Vi kommer i stället att återvända till grunderna för hur underkastelsen och kvalifikationen socialt fungerar. De omfattar tre grundläggande ideologiska interpellationssätt, vilka tillsammans utgör elementen i en ideologisk underkastelse-kvalifikation. Ideologier underkastar och kvalificerar subjekten genom att sätta dem i förhållande till och få dem att inbördes erkänna:

- 1) *Vad som existerar* och, omvänt, vad som inte gör det. Vad som finns, vilka vi är, vad världen är, hur naturen, samhället, män och kvinnor ser ut. På så vis får vi en identitetskänsla, blir medvetna om vad som är verkligt och sant. På så vis struktureras världens synlighet genom fördelning av belysning, skuggor och mörker.
- 2) *Vad som är gott*, riktigt, rättvist, vackert, attraktivt, njutbart osv och deras motsatser. På det viset struktureras och normaliseras våra önskningar.
- 3) *Vad som är möjligt och omöjligt*. Härigenom formas vår känsla för det föränderliga i vår existens och förändringens följder, för förhoppningar, ambitioner och fruktan.

Dessa interpellationssätt har mycket viktiga dimensioner i tid och rum. Interpellationer om vad som existerar innefattar både ideologier om *vad som har existerat* och en inplacering av det närvarande som del i en utveckling (framåt eller bakåt), ett kretslopp eller en oändlig rörlighet. Det möjliga kan sträcka sig från ändlösheten i det överhuvudtaget tänkbara till nuet av det aktuellt genomförbara. Gäller det ideologier om det goda och rätta är det oftare rummet och inte

¹⁹ Coward/Ellis, a a, ger en värdefull och tillgänglig översikt av åtskilliga av dessa aspekter.

tiden det avgörande. Vissa saker kan vara bra och rättvisa överallt, men andra är det bara här eller någon annanstans.

Dessa tre interpellationssätt bildar tillsammans den ideologiska underkastelsen-kvalifikationens grundstruktur, men de kan i varje bestämt samtal eller diskursiv strategi ha olika vikt. Utifrån sin funktion för samhällets vidmakthållande eller förändring bildar de tre metoderna en logisk kedja alltefter betydelse.

Logiskt sett kan det upprättas tre på varandra följande försvarslinjer för en given ordning. Till en början kan det hävdas att vissa förhållanden existerar och att andra saknas. T ex råder välstånd, jämlikhet och frihet men inte fattigdom, utsugning och förtryck. (Egenskaperna väljs vanligen efter vad den dominerande ideologin betraktar som gott.) Om denna försvarslinje inte längre håller och man måste erkänna existensen av även negativa drag, kan det hävdas att det som existerar ändå är rättvist, t ex därför att de fattiga och maktlösa är misslyckade existenser som förtjänar vad de råkar ut för och bara har sig själva att skylla. För det tredje kan man även (tvingas) erkänna att det existerar orättvisa. Men då kan man påstå att någon rättvisare ordning inte är möjlig, åtminstone inte nu. Och det finns en förändringens logik som svarar mot vidmakthållandets. För att kunna engageras till att förändra något måste man först veta vad som existerar, varpå man bestämmer om det är bra eller dåligt att det finns. Och innan man bestämmer sig för att göra något åt ett dåligt sakernas tillstånd, måste man först vara övertygad att det finns en möjlighet att verkligen ändra på det. Tidsskalan är förstas avgörande för uppskattningen och uppfattningen av möjligheterna.

De tre interpellationerna och deras mottagande brukar empiriskt vara sammanflätade, men att reda ut deras inre logik kastar ljus över viktiga brister och luckor i de traditionella sätten att betrakta ideologier och makt. Den liberala metoden att studera politiska ideologier, inklusive sysslandet med 'konsensus' och 'legitimering' har brukat koncentrera sig på enbart det andra interpellationssättet, på föreställningen om det goda samhället, den goda styrelseformen eller regimen, samt förbigått hur kunskap och okunnighet, ambitioner, hopp och fruktan formas. Den traditionella marxistiska upptagenheten med 'klassmedvetandet' har tenderat att koncentrera sig på det ideologiska formandets första båda aspekter men försummat den tredje. Fast det är naturligtvis fullt möjligt att vara en synnerligen klassmedveten medlem av en utsugen klass utan att se någon praktisk möjlighet att göra slut på sin utsugning. Formandet av klasskampens subjekt innebär så långt det angår medlemmarna av utsugna klasser en underkastelse-kvalifikationsprocess sådan att uppgiften att producera merarbete fullgörs och klassväldets existens erkänns, tillsammans med dess orättvisa karaktär och möjligheten att motstå det. Vad den utsugande klassens medlemmar beträffar kräver formandet av klasskampssubjekt en underkastelse-kvalifikation att fullgöra utsugningens uppgifter, samt ett erkännande av att detta är riktigt och försvarbart.

2. Subjektivitet och roll: en kort rollteoretisk utveckling

Vi inledde kapitlet med en anmärkning om förhållandet mellan subjektet och former av subjektivitet å ena sidan samt personlighet å den andra. Vi ska avsluta det genom att kort beskriva hur de här använda begreppen hänger samman med ett annat, nämligen begreppet *roll*. Medan frågan om personligheten förde oss till psykologins och psykoanalysens gränser leder oss frågan om rollerna fram till sociologin och socialpsykologin.

Det finns i de akademiska ämnena sociologi och socialpsykologi ett överflöd på definitioner av begreppet 'roll'. Vanligen betecknar det emellertid det beteende som normativt förväntas av

personer med särskilda positioner i samhället.²⁰ Det är ett nyckelbegrepp i den parsonska och mycket av den efter-parsonska sociologin. Inom socialpsykologin går en fokusering på personligt beteende och interpersonella relationer i termer av rolldefinitioner och rollbeteende vanligen under namnet rollteori.

Vid åtminstone några av de tillfällen då det här talats om subjektivitetsformer, skulle en vanlig sociolog eller en socialpsykologisk rollteoretiker nog ha talat om roller. Vad skäl finns det då att i den här essän införa ett nytt begrepp?

De viktigaste skälen är tre. För det första är det sociologiska rollbegreppet inbäddat i och utgör en del av en speciell samhällsuppfattning som jag inte finner särskilt fruktbar. Det är en idealistisk och personinriktad samhällssyn, där det sociala beteendet ses som uteslutande normativt definierat och de sociala relationerna som enbart interpersonella. Det som här går förlorat är klassen samt de ekonomiska förhållandenas och teknologins materiella karaktär. Rollteoretiker talar om yrkesroller men inte om klassroller, och med rätta eftersom det i det kapitalistiska samhället inte finns någon normativ definition av klasser, eller av merarbete och utsugning av merarbete. Först utanför den sociologiska problemställningen om den ideologiska gemenskapen kan vi tala om 'klass'-roller, då definierade av specifika produktionsförhållanden och verkande utifrån speciella produktivkrafter.

För det andra handlar rollproblematiken om hur bestämda individer fyller bestämda sociala krav som ställs på dem. Detta ger den en i grunden statisk inriktning. I den dubbla betydelsen hos termen subjekt ligger däremot alltid en möjlighet att överskrida det socialt och personligt givna. Vi kan t ex tala om klasskampens och den sociala förändringens subjekt, men knappast om 'roller' i samma bemärkelse.

För det tredje är rollproblematiken djupt icke-dialektisk. Den koncentrerar sig på rolldefinitioner, rollinläring, rollutförande och yttre konflikter — mellan personlighet och rollförväntningar eller mellan olika tänkbara roller hos samma individ. Problemställningen med subjekt och subjektivitets-former kastar däremot ljus över den inneboende enheten och möjliga konflikten mellan underkastelsens och kvalifikationens motsatta processer.

3. Ideologins universum: den mänskliga subjektivitetens dimensioner

För att nå fram till en fast och systematisk förståelse av förhållandet mellan klass och ideologi, samt mera allmänt av vad som bestämmer ideologiers uppkomst och sammanhang, måste vi försöka rita upp en karta över hela det ideologiska universums struktur. Med tanke på den enorma mångfalden av ideologier som existerar och som vi vet har existerat under mänsklighetens historia, kan detta förefalla alldeles omöjligt och döma varje försök till hopplöst misslyckande. Vi tar ändå risken. Naturligtvis måste varje försök att strukturera ideologins universum ske på en mycket hög abstraktionsnivå. Men i den mån det kan visas vara uttömmande möjliggör det för oss att placera frågan om klassideologin inom en systematisk, generell ram.

Vi har definierat ideologins sätt att verka i termer av den mänskliga subjektivitetens konstituering, och därav följer att ett sökande efter ideologins universum är en jakt på den mänskliga subjektivitetens dimensioner. På det mest generella planet verkar det som om vi kan urskilja två dimensioner av människans 'varande-i-världen' som medvetet subjekt (för att använda ett uttrycksfullt begrepp från den existentialistiska filosofin). Dessa dimensioner kan i sin tur ordnas

²⁰ Om rollteori se B J Biddle, E J Thomas (red), *Role Theory: Concepts and Research*, New York 1966, R Dahrendorf, *Homo sociologiens*, 4e uppl, Köln och Opladen 1964, T Sarbin, V Allen, 'Role Theory', i G Lindzey, E Aronson (red), *Handbook of Social Psychology*, 2a uppl, Reading, Mass. 1968, del 1.

efter två axlar, där den ena hänför sig till 'varande' och den andra till 'i världen'. Att vara ett mänskligt subjekt är något *existentiellt* — att vara en bekönad individ på en viss punkt i sin livscykel relaterad till andra bekönade individer på en punkt i deras livscykel. 'Existentiell' tycks vara ett adekvatare ord än 'biologisk' för att beteckna varandets första aspekt, eftersom vi här sysslar med dess subjektivt meningsfyllda sida.) Det innehåller även något historiskt — att vara en person som existerar i samhällen vid ett visst tillfälle i historien, t ex schaman, skatteförpaktare, grovsmed eller fotbollsspelare. Att vara 'i världen' är både något *inklusive* (att vara medlem av en meningsfull värld) och något *positionellt* (att ha ett visst kön och en viss ålder, att ha ett visst yrke, en viss etnisk tillhörighet osv).

Min tes är att dessa fyra dimensioner utgör den mänskliga subjektivitetens grundformer, och att hela det ideologiska universum struktureras av de fyra huvudtyper av interpellation som konstituerar dessa fyra subjektivitetsformer. Vi kan illustrera universums struktur med hjälp av följande enkla fyrfältsdiagram:

De ideologiska interpellationernas universum

<i>Subjektiviteter av 'i världen'-typ</i>	<i>Subjektiviteter av 'varande'-typ</i>	
	Existentiell	Historisk
Inklusiv	1	2
Positionell	3	4

Eftersom det inte tycks finna några ord av tillräcklig allmängiltighet att ta till, har de fyra huvudtyperna av ideologi endast fått provisoriska beteckningar med siffror. Vår nästa uppgift blir då att från dessa siffror dra bort anonymitetens slöja, att konkretisera innehållet i vad de står för, det inklusivt-existentiella, det inklusivt-historiska osv.

1. *Inklusivt-existentiella ideologier*. Denna typ av ideologier ger innebörd åt sådant som hänger samman med att vara medlem av världen, dvs åt liv, lidande, död, kosmos och den natur-givna ordningen. Den handlar om vad livet är, vad som är gott och dåligt i livet, vad som är möjligt i den mänskliga tillvaron och huruvida det finns ett liv efter den fysiska döden. De vanligaste formerna av diskurser om dessa frågor är mytologier, religioner och inomvärldslig moral. De kan variera kraftigt inte bara i innehåll utan även i komplexitet, från de stora mytologiska och religiösa systemen till de högst diffusa och underförstådda föreställningar om livets mening som tillhandahålls i de sekulariserade samhällena inom dagens utvecklade kapitalism.

2. *Inklusivt-historiska ideologier*. Med hjälp av dessa konstitueras människorna som medvetna medlemmar av historiska sociala världar. Dessa sociala världar är av obestämt antal och obestämd variation, och det är endast i illustrerande syfte vi kan nämna formerna stam, by, folkgrupp, stat, nation, kyrka. Den borgerliga politiska teorin fokuseras vanligen på sådana storheter och anropar statens medlemmar (medborgare) — i kontrast till de positionella anropen, de feodala ideologernas anrop till fursten. Den borgerliga politiska teorin säger oss vad staten är, vad som är gott och dåligt inom politiken och vad som är möjligt och omöjligt.

Praktiskt taget vad som helst kan avgränsa medlemskapet i en social värld. Dessutom överlappar de sociala världarnas definitioner och gränser varandra, de konkurrerar och kolliderar. Europas medeltida politiska historia var t ex i stor utsträckning en historia om konkurrensen och kollisionen mellan överlappande sociala världar, mellan dynastiska stater och kyrkan. Det bör även noteras att medlemskap i en social värld inte bara konkurrerar och kolliderar med medlemskap i andra. Den samexisterar även med dem i varierande hierarkier av dominans och underordning. Man kan t ex samtidigt vara medveten svensk medborgare, lutheran, finskbördig, medlem av arbetarklassen, invånare i ett bestämt grannskap och medlem av en viss släkt.

Eftersom *inklusive* ideologier definierar medlemskapet i en meningsfylld värld och därigenom drar en gräns mellan medlemskap och icke-medlemskap, är de också exklusions- eller *uteslutningsideologier*. Uteslutning är här ett liv tomt på mening (hur denna än definieras), att Gud vänder sitt ansikte från en, att inte tillhöra stammen, folkgruppen, nationen, staten osv.

3. *Positionellt-existentiella ideologier*. En positionell ideologi underkastar och kvalificerar dig för en bestämd position i den värld du är medlem av. De mest betydelsefulla positionerna i den existentiella världen, de viktigaste aspekterna av strukturen på det som är nedlagt i den mänskliga existensen, är de som dras upp av distinktionerna mellan jaget och de Andra samt mellan de båda könen, och sådana som tillhör livscykeln: barndom, ungdom, vuxenhet och ålderdom. Därigenom berättar de vem du är i motsats till andra, vad som är bra och möjligt för dig, just för dig, för dig som man/kvinna för dig som ung/medelålders/gammal.

4. *Positionellt-historiska ideologier*. Människorna intar också positioner i historiska sociala världar. De historiskt-positionella ideologierna formar medlemmarna av en familj, en struktur av familjer och släkter och invånarna på en viss plats i ett större socialgeografiskt sammanhang. Historiskt-positionella ideologier anropar och formar medvetenheten hos innehavarna av en viss utbildningstyp, utövarna av särskilda yrken och särskilda livsstilar, de mäktiga och de maktlösa, medlemmarna av olika klasser.

De olika positionerna kan differentieras och förbindas i termer av enbart skillnad, av hierarkisk gradering enligt ett kontinuerligt kriterium, av komplementaritet, av konkurrens eller direkt konflikt.

Vi bör notera tre viktiga aspekter på ideologiernas universum:

För det första att ovanstående distinktioner är analytiska dimensioner. De betecknar inte ideologier sådana som dessa direkt framträder och etiketteras i vardagsspråket. En religiös ideologi är t ex inte enbart inklusivt existentiell. I ett delvis sekulariserat samhälle eller ett med flera religioner fungerar den även som historiskt positionell ideologi. Nationalismen kan vara både inklusivt och positionellt historisk ideologi, där den i den senare formen konstituerar subjekten till en position inom ett internationellt system av nationer. I en bestämd nationalistisk ideologi kan huvudvikten ligga på endera sidan. Svensk nationalism t ex har vanligen varit inklusiv (och exklusiv) såväl i sin lite storsvulna oskarianska form som i den sentida, mera småsinta distinktionen svenskar-invandrare. Positionell nationalism kan vara både herrefolksideologi och nationell befrielse-ideologi. Omvänt blir i vissa tendenser inom arbetarrörelsen, i synnerhet den revolutionära anarkosyndikalismen, 'klass' mer av inklusiv än positionell ideologi. Motståndaren betraktas inte som innehavare av en härskande ställning inom ett visst produktionssätt, utan som en främmande, överflödigt kropp utanför klassen av producenter. Med detta perspektiv ses revolutionen mera som en förskjutning eller deportation av främmande parasiter än som en omvandling av samhället. Eller som en framstående spansk anarkist formulerat det: 'Efter revolutionen . . . har arbetarna att göra detsamma som dagen före.'²¹

För det andra skulle jag vilja påstå att de här avgränsade ideologitypema är uttömmande och irreducibla, dvs att de inte kan härledas ur varandra. En följsats till detta som är särskilt viktigt för marxister att hålla i minnet, är att ideologins universum aldrig kan reduceras till klassideologier. Också i de mest klasspolariserade och klassmedvetna samhällen samexisterar med klasssubjektiviteterna andra, grundläggande mänskliga subjektivitetsformer. Individernas köns- och åldersbestämda egenskaper konstitueras i alla lägen genom existentiella och positionella ideologier. Och meningen med en persons liv och värld är en existentiell fråga som aldrig helt

²¹ Barcelonaanarkisten Garcia Oliver, citerad ur R Fraser, *The Blood of Spain*, New York 1979, s 545.

kan besvaras av produktionsförhållandena, utan som snarare religionens eller den världsliga moralens inklusivt existentiella ideologier ger svar på.

Vi måste även betänka att positionella ideologier rent definitionsmässigt alltid hänför sig till positioner inom en större värld som är gemensam med dem som innehar andra positioner. En klass t ex både utgör en del av ett produktionssätt tillsammans med sin motsatta, utsugna eller utsugande, klass och/eller (det senare i fallet med småborgerligheten och familj jordbrukare, som bär upp icke-utsugande produktionssätt) existerar inom en historisk samhällsformation bestående av flera klasser. Det är därför naturligt — inte någon avvikelse på grund av underutvecklat klassmedvetande — att klassideologier samexisterar med inklusivt historiska ideologier, vilka konstituerar subjekten inom ett utsugande produktions-sätts och/eller en utsugande samhälls- formations motsägelsefulla helhet.

För det tredje innebär ideologiernas irreducibla mångdimensionalitet att en viss ideologityps förbindning eller artikulering med andra är en avgörande aspekt hos ideologiska strider och styrkeförhållanden. Effektiviteten hos t ex en viss religion måste explicit eller implicit förstås i dess förbindelse med historiska ideologier, positionella och inklusiva. Inom arbetarrörelsen har det strategiska begreppet ideologisk klasskamp, i termer av klassideologins förbindelse med andra ideologityper, av Kollontay och Reich utvecklats ifråga om existentiella ideologier och framför allt av Gramsci ifråga om inklusiva nationella ideologier.

4. Ego- och alter-ideologier

Det finns en annan aspekt på ideologierna och deras sätt att verka som ideologiskribenterna sällan har uppmärksammat. Positionella ideologier har en inbyggt dubbel karaktär. I ens underordning- kvalificering för en viss position blir man medveten om skillnaden mellan sig själv och andra. Denna distinktion är nu särskilt viktig ifråga om de härskande subjektens ideologi, eftersom 'härskande' betecknar just ett bestämt och avgörande förhållande till den Andre. Den manschau- vinistiska könsförtryckande ideologin bör därför ses både som en ego-ideologi om manligheten och en alter-ideologi om kvinnligheten, men denna dubbla karaktär ligger inbyggd i varje köns- bestämd subjektivitet, inte enbart i de könsförtryckande. I annan form opererar samma dubbelhet i heterosexuell attraktion och dito umgänge. Samma sak gäller politiska klassideologier. Exempelvis bör ideologin hos en härskande borgarklass analyseras både som en ego-ideologi, vilken formar borgarklassens egna subjekt, och som en alter-ideologi som dominerar eller försöker dominera forandet av andra klasssubjekt.

I isolerade primitiva samhällen tenderade de inklusiva ideologierna att sakna alter-dimension. Det som låg utanför den egna världen var kaos eller tomhet. I mera utvecklade och med varandra sammanhängande sociala världar har de inklusiva ideologierna emellertid även en alter-komponent i form av 'otrogna', 'hedningar', 'främlingar' osv.

Alter-ideologier hänför sig till den ideologiska dimensionen hos den form i vilken man relaterar sig till den Andre, till uppfattningar av den Andre och av ens förhållande till henne/ honom. I makt- och dominansförhållanden översätts de härskande subjektens alter-ideologi till försök att forma de dominerade i enlighet med de styrandes bild av dem, och till motstånd mot de styrdas opposition. Det är på så vis herraväldet tryggas.

De dominerades alter-ideologi innefattar också en uppfattning och en värdering av skillnaden mellan ego och alter. Men den tenderar snarare till motstånd mot den Andre än till att forma henne eller honom. Denna asymmetri ligger inbyggd i herraväldets asymmetri.

Hos dem som studerat könsmissiga, etniska eller rasmissiga relationer har denna ideologins

dubbelhet länge varit insedd, dock utan att det skapats explicita teorier. Långt mindre uppmärksamhet har fästs vid den i klassanalyser. Det är emellertid på detta sätt som forandet av klasskampens och klassarbetets ideologiska subjekt bör förstås.

II. Ideologiernas historiska materialism

Frågan om *ideologins materiella bestämning* är central för den historiska materialismen (liksom för teorier som utilitarianism och 'kunskapssociologi'). I den klassiska traditionen nalkas man frågan med hjälp av metaforen om 'bas och överbyggnad'. I nutida västerländsk marxism har man emellertid tenderat att lägga inte bara metaforen utan även själva frågan åt sidan. I den althusserianska riktningen har man till en början lagt tonvikten vid skillnaden mellan vetenskap och ideologi, längre fram vid ideologin 'i allmänhet' och hur de 'ideologiska statsapparaterna' opererar. I det nygramscianska perspektivet betonas skapandet och organiserandet av en ideologisk hegemoni, vilket mera ses som en fråga om strategiskt politiskt val än om något vars möjligheter är socialt bestämda. Åter andra har gripit till det weberska legitimitetsbegreppet och fokuserat sitt intresse på 'tänkbara legitimitetskriser'. Men för marxister kan frågan om ideologiers materiella bestämning inte utan vidare förbigås, eftersom den är en del av den historiematerialistiska teorins kärna. Vi måste direkt och uttryckligen ta itu med den.²²

En materialistisk ideologiteori har att förklara två ting: *hur ideologier uppkommer och förändras* samt hur relationerna, av ömsesidigt beroende, dominans och underordning, *mellan olika givna ideologier bestäms*. Dessa två huvudfrågor har ofta blandats ihop, eller den ena har glömts bort för den andra. Till sin karaktär är de olika, och ett första nödvändigt steg är att klart urskilja dem. Vi ska nedan söka svar på dem, en i taget.

Den förra, som inte alls behandlas i Althusser's essä, handlar om uppkomsten av nya former av mänsklig subjektivitet och om hur gamla förändras. Den andra analyserade Althusser med hjälp av begreppet 'ideologiska statsapparater'. Men bortsett från frågan om själva begreppet saknar denna del av Althusser's teori samband med de båda andra polerna i hans analys. Den ligger inte i linje med hans teori om 'ideologin i allmänhet', därför att ideologin i motsats till staten är en grundläggande del av alla mänskliga samhällen. Å andra sidan är den inte teoretiskt förlagd till analysen av historiska samhällsformationer — även om hans illustrationer hänför sig till dem — eftersom det allmänna argumentet är uppbyggt kring reproduktionslogiken hos ett på utsugning byggt produktionsätt. Men det är just i samhällenas historia, och inte i produktionsättets logik, som de avgörande frågorna om relationerna mellan olika (slag av) ideologier inställer sig. Det är där svaren måste sökas.

²² Ett sådant försök har gjorts av Paul Hirst och hans medarbetare, vilket i deras fall lett till ett övergivande av den historiska materialismen. (Jag borde kanske tillägga ett 'tills vidare' med tanke på deras redan tidigare snabbt skiftande positioner.) Se Hirst, *On Law and Ideology*, och A Cutler, B Hindess, P Hirst, A Hussain, *Marx's 'Capital' and Capitalism Today*, 1-2, London 1977 och 1978. I fråga om ideologin kretsar argumenteringen kring en kritik av begreppet 'representation' och innehåller påståendet, att betydelsebärande praktiker inte kan sägas representera något utöver sig själva. Som jag ser det är detta tillbakavisande av representationen korrekt. Men därav följer inte att inget mönster kan urskiljas i förhållandet mellan klasser och ideologier, eller mellan klasser och politiska organisationer, inte heller att vi inte kan avgränsa urvalsmekanismerna och de begränsningar som underhåller dem. Hirst m fl ställer sina läsare inför ett val mellan total klassreduktionism och total icke-klassreduktionism (totalt klassoberoende) mellan ideologi och politik — ett val som det inte finns någon anledning att ge sig in på. 'Begreppet "representation" inbegriper möjligheten att det "representerade" bestämmer sitt representationsmedel . . . Om man vill tillskriva medlens agerande någon självständighet, så kan förhållandet mellan dem och deras produkt inte vara givet (detta påminner om problemet med den politiska representationens "relativa autonomi").' *On Law and Ideology*, s 71, kursiv tillagd respektive borttagen.

1. Strukturen hos ideologiska system

Låt oss utgå från ett givet system av ideologier och se på mönstret av relationer mellan dem, på systemets struktur. Vi börjar med två allmänna påståenden om dess bestämning, en historisk och en materiell.

Tes 1: Alla ideologier existerar enbart i historiska former, i historiskt växlande grad av betydelse och i historiska kopplingar till andra ideologier.

Detta innebär att även om de existentiella ideologierna inte kan återföras på den historiska tidskalan verkar de endast i historiskt bestämda former. I dag är detta ingen särskilt djärv eller originell tes, men på den tid när den historiska materialismens grundare verkade var den fortfarande högst kontroversiell. Den vände sig mot de naturrättsliga, borgerligt individualistiska uppfattningarna i termer av 'naturgivna' eller 'självklara' rättigheter för den enskilde, liksom mot absolutistiska uppfattningar om religionen som evig, gudomlig sanning. Individualitet, manlighet/kvinnlighet, religiösa läror och världslig moral existerar endast i bestämda historiska mönster och i sammanhang med historiskt positionella och inklusiva ideologier. Dessa mönster är således föremål för historisk bestämning även om existensen av en existentiell ideologi i sig inte är det. En följsats till denna tes är att, t ex, den romerska katolicismens fungerande över sekler och världsdelar — dess praktik och inre strider, anammandet eller förkastandet av den — måste analyseras i termer av dess koppling till olika historiskt givna ideologier och samhällskrafter.

Tes 2: Alla ideologier opererar i en materiell matris av bekräftelser och sanktioner, och matrisen bestämmer deras inbördes förhållanden.

All mänsklig aktivitet ikläds en innebörd och alla ideologiska interpellationer har något slags materiell existens i form av kroppsrörelser, ljud, papper och trycksvärta osv. Detta innebär emellertid inte att det analytiskt är omöjligt att skilja mellan ideologiska och materiella, diskursiva och icke-diskursiva dimensioner hos den mänskliga praktiken. Det är trots allt en viss skillnad mellan att 'dödförklaras' av en fientlig kritiker och att mördas. Vi kan alltså skilja mellan praktiker där den diskursiva dimensionen dominerar, som att hålla tal eller skriva en essä om ideologier, och sådana där den icke-diskursiva gör det, som när vi älskar, för krig, gör revolution eller tillverkar bilar. Förutom att vi håller i minnet att vi urskiljer analytiska dimensioner och inte delar upp i den empiriska verkligheten sammanflätade företeelser, kan vi skilja mellan diskursiva och icke-diskursiva praktiker.

Jag vill mot denna bakgrund hävda att en aspekt av ideologiernas materiella bestämning tillhandahålles genom den matris av icke-diskursiva praktiker som omsluter varje ideologis opererande. En historiematerialistisk ideologiuppfattning inrymmer då det inte alltför långsökt antagandet, att alla mänskliga varelser har en viss förmåga att skilja mellan å ena sidan ett uttalande om att något existerar, är bra enligt givna kriterier eller är möjligt, och å andra sidan den faktiska existensen/ inträffandet av det uttalade. Vanliga människor har med andra ord förmågan att under åtminstone vissa omständigheter bedöma huruvida ett påstående om att solen skiner eller att det existerar arbetslöshet är sant eller inte.

Varje ideologis materiella matris kan analyseras som verkande genom bekräftelse och sanktion, på så vis att ideologierna blir effektiva genom att sättas i samband med någondera. En bekräftande praktik betyder att om ett interPELLERAT subjekt handlar i överensstämmelse med vad den ideologiska diskursen dikterar, så sker det som ideologin föreskriver. Om subjektet däremot handlar i strid med vad ideologin hävdar, drabbas han eller hon av sanktioner som misslyckande, arbetslöshet, konkurs, fängelse, död osv. Föräldrakärlek och -straff bildar en annan viktig del av dessa ideologiers bekräftelser och sanktioner, även om den som bekant stundom misslyckas.

Jag vill här påminna om bakgrunden till min diskussion om matrisen av bekräftelser och sanktioner, nämligen bestämningen av förhållandet mellan *givna* ideologier, relationer av dominans och underkastelse, relativ tillväxt, förstärkning, marginalisering eller tillbakagång. Den materiella matrisen fungerar inte som ett *ménage à trois* av människor, ideologi och verklighet, utan som bestämning i konkurrensen och konfrontationen mellan olika ideologier, verklighetstolkningar och interpellationer om vad som existerar, är gott eller möjligt.

Om nu varje ideologi opererar inom en matris av bekräftelse och sanktion, så berör konkurrensen, samexistensen eller konflikten mellan olika ideologier även dessa icke-diskursiva matriser. Makten hos en viss ideologi i förhållande till andra bestäms av dess ständiga bekräftelser och sanktioner. Vi återkommer till detta nedan, på en något lägre abstraktionsnivå.

Alla ideologier tenderar emellertid att ha försvarsmekanismer som försöker (bort)förklara bristen på bekräftelser och sanktioner. Specialiserade mekanismer av detta slag tenderar att utvecklas inom alla institutionaliserade ideologier och inkluderar symboliska bekräftelser och sanktioner, *riter* eller rituella praktiker, dvs särskilda icke-diskursiva praktiker som får mening enbart inom en given ideologisk diskurs. Institutionella ideologier tenderar dessutom att skaffa sig en viktig intern rent ideologisk sanktion, *exkommunikationen*, som ofta stötts av icke-diskursiva sanktioner.

Det finns en historiskt sett mycket viktig ideologiform vars matris av bekräftelser och sanktioner reser speciella problem, nämligen den övernaturliga religionen. Karl Kautsky, vars klassiska bok *Die Grundlagen des Christentums* fortfarande hör till de få marxistiska arbetena om religionen, återger en belysande historia från Markus Aurelius' tid. En romersk armé, omringad av en överlägsen fiende, led av hetta och törst under den glödande solen. Då började regnet plötsligt falla över romarna och ett skräckinjagande åskväder bröt fram över fienden. Den kejsrerliga armén räddades. Hur betraktades då händelsen i denna de konkurrerande religionernas tid? För somliga var den ett ingripande av Jupiter, till vilken kejsaren hade vädjat. Andra frambar sitt tack till Hermes, vars ingripande hade frambesvurits av en egyptisk trollkarl, medan de kristna såg miraklet som en bekräftelse på deras Gud som soldaterna i tolfte legionen hade bett till. Även om bevisen i detta särskilda fall kan verka alltför svaga för att avgöra dispyten, kan man hävda att den religiösa diskursens världsliga öde bestäms av dess förhållande till den sekulära verklighetens icke-diskursiva dimensioner.

Vi har här att göra med minst två olika frågor. Den ena gäller det religiösa fenomenet i sig som ideologisk form, och den andra betydelsen av en viss religion i ett visst samhälle vid en viss tidpunkt. Religioner tycks hämta sin viktigaste kraft från a) de svar som de ger på existentiella frågor om människans villkor och om livets mening, b) sin 'förklaring' av historiskt upphov, naturgiven ordning och aktuella händelser, samt c) den kraft de förläna genom att ge 'sann' kunskap om vad som styr världen. Den första växer framför allt ur förändringar i de materiella villkoren, som understryker nödvändigheten av existentiella frågor, t ex om meningen med mänskligt lidande. Den andra och tredje förutsätter närmast bristande eller osäkra mera världsliga historiska och naturliga förklaringar respektive teknologier för produktion och kontroll.

En religions seger över andra ideologier inbegriper alltid samhällelig kamp — vilka utomvärldsliga makter som än må vara indragna i striden. Den (åtminstone) mest omedelbara faktor som bekräftar en viss religion och utsätter dess rivaler för sanktioner är den överlägsna världsliga makten hos de sociala krafter som den är förbunden med. Kristendomens makt i det romerska kejsardömet avgjordes genom att Konstantins arma segrade över Maxenius',²³ och längre fram utbreddes islam med de segerrika arabiska svärderna. Den nära knytningen mellan världslig makt

²³ P Anderson, *Övergångar från antiken till feodalismen*, Lund 1977, s 83.

och himmelsk fick ett värtaligt uttryck genom uppgörelsen i de centraleuropeiska religionskrigen under reformationstiden: *eius religio, cuius regio* (han som styr avgör religionen).

Hur de fornnordiska asagudarna fördrevs från Sverige av kristendomen tycks inte vara närmare känt. De kristna missionsberättelserna har till stora delar smulats sönder av modern historisk källkritik. Men vad man vet om kristendomens seger passar väl in i det ovannämnda mönstret. Sven Ulric Palme har sammanfattat sin analys av frågan så här: 'Man ser att varje problemlösning går i en och samma riktning: kristendomen har först accepterats av stormännen, och stormannaklassen har varit dess främsta stöd under själva missionsårhundradet [1000-talet]. Och sammanhanget är alldeles klart: denna stormannaklass hade internationell orientering, kände till de kristna furstehovens rikedom och makt, eftersträvade att för sin egen del lära av den administrativa teknik som tycktes följa med kristendomen och som främst hade att göra med skriften.'²⁴

Inte ens en kort sidonmärkning om religionernas materiella matris kan emellertid göra halt här. Vi vet att även religioner har vuxit fram, spritts och utvecklats bland de för-trampade och förtryckta, och att religioner hämtat styrka genom att förenas med det sociala och/eller nationella motståndets krafter. Vi har inte bara den rådande maktens religion utan även den religiöst-sociala oppositionen, de urkristna, Tysklands medeltida vederdöpare, de brittiska puritanerna, den irländska katolicismens förstärkning under det brittiska väldet, den islamska pånyttfödelsen i Iran under shahens sista tid. För att kunna förklara även dessa fenomen måste vi något mera systematiskt dra upp konturerna kring religionernas materiella bekräftelser och sanktioner.

På ett mycket allmän plan utgör religionerna ett alternativ till naturalistisk världsförståelse och sekulariserad moral. De senare får sin styrka ur bekräftelser och sanktioner som upptäckts av naturvetenskapen respektive alstrats av mänsklig organisation, kapitalistisk industri och marknad eller arbetarklassens kollektiva organisation. Innan de senare utvecklades behärskades massornas liv till stor del av den obönhörliga naturens tvång och katastrofer. Dessa mytiska styrande krafter fick lättare mening genom att man återopade gudomliga makter. Fram till det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets borgerliga revolutioner utgjorde religionen det härskande idiomet när det gällde att fastställa meningen med världen.

Religioner kan också materiellt bekräftas genom vad de säger eller implicerar om den världsliga förmågan och praktiken hos de icke-troende, inte bara deras brist på makt utan också deras förtryckande och orättfärdiga makt, deras falhet och eländighet. Detta gäller både de maktägandes och de maktlösa religioner. Religioner kan bekräftas genom daglig, världslig hjälp från präster och församlingar — viktigt för den katolska renässansen på Irland under 1800-talet — och genom de jordiska verkningarna av att man följer moralbudet. De kan hämta styrka genom att öppet eller underförstått lova gottgöra materiella missförhållanden eller försvara jordiska positioner.

Religionerna har sina djupaste rötter i den mänskliga subjektivitetens existentiella aspekter. Men styrkan eller svagheten hos den övernaturliga religionen, liksom bestämda religioners spridning och tillbakagång, styrs av de jordiska bekräftelserna och sanktionerna i deras konfrontationer med andra existentiella ideologier av religiös eller världslig art.

Ovanstående båda allmänna teser om ideologins historiska och materiella karaktär utgör naturligtvis ingen hel historiematerialistisk ideologiteori i Marx' mening. Den historiska materialismen förfäktar även att ideologin är klassbestämd. 'En viss tids härskande idéer var alltid blott den härskande klassens idéer' (*Kommunistiska manifestet*). Om vi omfattar den historiska materialismens grundsatsar men tillbakavisar de utilitaristiska inslagen hos Marx och Engels, leder detta

²⁴ S U Palme, *Kristendomens genombrott i Sverige*, Stockholm 1959, s 149.

till minst två ytterligare teser om hur en given uppsättning ideologier struktureras:

Tes 3: Alla ideologier (i klassamhällen) existerar i historiskt givna former av anknytning till olika klasser och klassideologier.

Detta innebär att former av individualitet, manlighet/ kvinnlighet, religion, världslig moral, geografisk och etnisk positionsbestämning eller nationalism alla hänger samman med och påverkas av olika klassideologier. Enligt denna tes bör t ex manschauvinism förstås — och ur ett icke könsförtryckande perspektiv bekämpas — i sitt samband med olika klassmässiga existensvillkor, praktiker och ideologiska diskurser. Detta innebär emellertid inte att manschauvinismen är ideologi och praktik endast hos medlemmar av en enda klass.

Tes 4: Utformingen av en given uppsättning ideologier är (inom klassamhällen) överbestämd av klassmässiga styrkeförhållanden och av klasskampen.

Detta är den historiska materialismens mest avgörande och kontroversiella tes i detta sammanhang. För att övertyga de skeptiska skulle det krävas en lång, empiriskt styrkt argumentering som är omöjlig inom ramen för denna essä. Jag tänker inskränka mig till att uttala vad den innebär och implicerar.

Ideologiernas matris av bekräftelser och sanktioner utgör en del av ett givet samhälles ekonomiska och politiska maktsystem. Den historiska materialismen analyserar det ekonomiska maktsystemet i termer av produktionssätt, utifrån vilka klasserna definieras som agenter för specifika ekonomiska praktiker. Den politiska makten ses som en förtätning av de sociala maktförhållandenas helhet, som i grunden är klassförhållanden, en förtätning av sociala maktrelationer som utfällts i en särskild institution, staten

Konflikterna och konkurrensen mellan olika ideologier bestäms (vanligen) inte direkt och rättframt av klassförhållandena och klasskampen. I stället verkar de genom specifika sociala organisations- och processformer, vilka kommer att beröras i kapitel IV nedan. Men de ingår i ett allmänt system av samhällelig makt som bestäms av kampen mellan klasser av varierande styrka. I den meningen överbestäms det ideologiska systemets struktur genom konstellationen av klasskrafter.

Klassmässig överbestämning av en ideologisk struktur innebär, för att använda en lyckad begreppsbyggnad av Erik Olin Wright, att olika klasser väljer (tenderar att välja) olika former av icke-klassmässiga ideologier och att de styrkemässiga klasskonstellationerna begränsar möjligheterna till ideologiska kopplingar och till ideologisk förändring.

Tes 4 innebär t ex att om vi vill förklara katolicismens och nationalismens olika relativa ställning i dagens Frankrike och Italien, bör vi studera hur dessa ideologier förbundits med olika klasser samt resultatet av kampen mellan klasserna i fråga. Nationalismen kom att förbindas med den borgerliga revolutionen som en revolutionär samlingsparoll och ett vapen mot den dynastiska staten och dess princip om dynastisk legitimitet. Den katolska kyrkan och påvedömet var däremot historiskt nära lierade med den dynastiska staten och dess dominerande samhällskrafter. Katolicismen blev därmed ett baner för kontrarevolutionärerna och deras klient-skaror. Den franska borgarklassens och småborgerlighetens segerrika revolution ledde därmed till nationalismens triumf, medan den svagare och långt moderatere borgerliga revolutionen i Italien förklarar att ett avgjort starkare katolskt arv levat kvar.

De borgerliga och småborgerliga klasserna å ena sidan och de kvasifeodala å den andra har med detta synsätt i en viss konjunktur valt nationalism respektive katolicism (sedan kunde de inte välja det andra), och deras respektive styrka och svaghet satte gränser för övernaturliga och

världsliga ideologier.

Överbestämmingens orsakskedja kan omfatta mer komplicerade bestämningsföljder. Exempelvis kan könsförtryck och religion på ett betydelsefullt sätt knytas samman. Den senare förstärker påtagligt det förra samtidigt som de båda ligger inom klasskampens parametrar.

Den ideologiska utgången av sociala strider kan ha stora effekter långt senare, på helt nya sociala konflikter. Sålunda påverkar katolicismens olika ställning i Frankrike och Italien arbetarrörelsens styrka och möjligheter i de båda länderna än i dag. Den lutheranska protestantismen var ursprungligen de ekonomiskt, politiskt och kulturellt perifera nordeuropeiska furstarnas religion, ett instrument för dynastisk maktutveckling i en underutvecklad region. 350400 är senare innebar lutherdomen, genom sin oförmåga som statsinstitution att fånga den nya industriarbetarklassen, ett viktigt tomrum för arbetarrörelsens ideologi att tränga fram i.

De fyra teserna ovan har något skiftande allmängiltighet och giltighet. Personligen tror jag att de båda första, om alla ideologiers historicitet och materiella bestämningsmatris, är grundläggande för varje vetenskapligt studium av hur ideologier fungerar. Den tredje, om att i klassamhällen alla ideologier på varierande sätt är knutna till olika klasser, menar jag är en ytterst fruktbar vägledning för forskning och förståelse som alltid bör hållas i minnet. Den sista, om att klasskampen överbestämmer strukturen hos ett ideologiskt system, bör åtminstone betraktas som en viktig och fruktbar hypotes, vars förklaringskraft alltid förblir en öppen fråga i varje empirisk undersökning.

2. Ideologiers uppkomst och materiella förändring

En materialistisk ideologiteori ställs också inför frågan: Varifrån kommer ideologierna? eller Vad har denna speciella ideologi för ursprung? Ett enkelt eller snarare naivt materialistiskt svar skulle vara: från den ekonomiska basen. Om vi emellertid går igenom Marx' egna formuleringar om ideologiers materiella bestämning i *Kommunistiska manifestet*, *18 brumaire*, *Förordet till Till kritiken av den politiska ekonomin*, *Kapitalet* och *Teorier om mervärdet* finner vi att denna arkitekturmetafor i sig inte stod i hans centrala blickfält. Det avgörande var i stället att ideologins universum till övervägande del är klassmässigt bestämt, genom klassernas praktik, erfarenheter, ideologier och makt. Klasser definieras i sin tur som innehavare av bestämda positioner i det ekonomiska produktionssättet, vars struktur och dynamik bestämmer olika klassers praktik, erfarenheter, ideologier och makt. Om hur denna klassbestämning verkade hade Marx relativt lite att säga. Hans klaraste formuleringar är troligen de i *Kapitalets* tredje band, om hur kapitalisternas ekonomiska vardagsföreställningar växer fram ur deras praktik och erfarenhet som konkurrerande agenter på marknaden.

Ett århundrade senare bör vi inte nöja oss med att tolka Marx. Vi bör använda honom för teoretisk och politisk förändring och utveckling. Jag ska därför ta Marx' insikter som utgångspunkt för ett försök till en mera systematisk teori. Den historiska materialismens förklarande bestämmingsmönster består av en kombination av produktivkrafter och produktionsförhållanden samt de genom dessa bestämda klasserna. Jag vill i åtta teser försöka uttala vad den historiska materialismen kan och inte kan göra anspråk på att förklara beträffande ideologiers uppkomst.

Tes 1: Uppkomsten av ideologier i mänskliga samhällen är från samhällsvetenskapens och historieskrivningens utgångspunkt alltid en process i vilken förut existerande ideologier förändras.

Tes 2: Ideologisk förändring och uppkomst av ideologier är alltid avhängiga av icke-ideologisk, materiell förändring.

Tes 3: Den viktigaste materiella förändringen utgörs av den inre sociala dynamiken hos

samhällena och deras produktionssätt.

Tes 4: Varje produktionssätt kräver sina specifika positionella ekonomiska ideologier, och varje på utsugning byggande produktionssätt kräver specifika klassideologier.

Tes 5: Varje nytt produktionssätt alstrar nya positionella ekonomiska ideologier.

Tes 6: Alla samhällen uppvisar existentiella och historiskt inklusiva likaväl som positionella historiska ideologier.

Tes 7: Den konkreta formen hos existentiella, historiskt inklusiva och andra historiskt positionella ideologier (än ekonomiska) är inte direkt bestämda av produktionssättet, men förändringar i dem är överbestämda av detta (tes 2 och 3).

Tes 8: Nya produktionssätt och klasser alstrar existentiella, historiskt inklusiva och andra historiskt positionella ideologi-former som kan stödja och förstärka de nya, förhärskande klassideologierna, om sådana inte redan existerar.

Som läsaren noterat har den traditionella problemställningen med bas och överbyggnad blivit avsevärt omformulerad. Som enkel relation framträder den endast i tes 4, och där bara som funktionellt argument: ett produktionssätt kräver vid sidan av andra ett visst slag av ideologier för att de mänskliga subjekten ska kunna utföra dess uppgifter. Fokus ligger i stället på bestämningen av *ideologisk förändring*. Endast på detta sätt lär frågan om bas och överbyggnad kunna undgå att fastna i det olösliga problemet med hönan och ägget. Dessutom måste den materiella bestämningens grundproblem stöpas om genom att man utgår från samhällets och ideologins alltid--redan-existerande och från förhållandet mellan generationer, mellan föräldrar och barn.

Varje samhällsvetenskaplig och samhällshistorisk teori och analys måste utgå från samhällets 'alltid-redan-existerande'. Varken samhällsvetenskapen eller historieforskningen kan redogöra för alla utvecklingsprocesser från grupper av apliknande primater till mänskligas samhällen. En följsats till detta är att varje teoretisk undersökning av ideologiers uppkomst måste ta sin början i att man granskar förutsättningarna i ett givet samhälle för reproduktion och förändring av redan existerande ideologier, och för genererandet av nya ideologier utifrån en existerande uppsättning ideologier och sociala relationer. En annan är att det ideologiska formandet av en grupp människor inte tar sin början i deras konfrontation med en viss naturgiven och social miljö, utan med dem som avkomma av vissa mödrar och familjeförhållanden i ett visst samhälle.

Utifrån vad vi vet om människornas ideologiska förbarhet och skapande förmåga, bör vi förvänta oss att givna ideologier nästan fullständigt reproduceras i samhällen vars interna betingelser, relation till naturmiljön och andra samhällen förblir exakt desamma från generation till annan. (Vi behöver endast tillåta en liten marginal av individuell 'missanpassning' på grund av att de psykodynamiska processerna inte helt kan återföras på den sociala kontrollen.) En föräldrageneration formar alltid barnen efter sin egen form av subjektivitet, och om ekologiska, demografiska, socioekonomiska och alla inomsamhälleliga förhållanden förblir oförändrade, möter den yngre generationen exakt samma bekräftelser och sanktioner från den existerande ideologin som föräldragenerationen. Därav följer att en förklaring/utforskning av *hur ideologier uppkommer måste utgå från förändringsprocesser i en given samhällsstruktur samt samhällets relationer till naturmiljön och andra samhällen. Det är dessa förändringar som utgör den materiella bestämningen till ideologiers uppkomst.*

Idealistiska historieuppfattningar tycks underförstått bygga på två tvivelaktiga antaganden. För det första vilar de på vad som kan kallas 'Münchhausen-effekten', nämligen människans förmåga att lyfta sig i det ideologiska håret. Detta förutsätter att en ny generation, bara genom den

ideologiska föreställningens kraft, kan frigöra sig från föräldrarnas ideologiska formning, trots att de står inför exakt samma situationer. För det andra förutsätter dessa uppfattningar att existentiella ideologier, bland vilka religionens och moralfilosofins inklusiva brukar ges primär betydelse, själva står utanför historien samtidigt som de kan vara — och anses faktiskt fungera som — dess drivkraft. Detta är ohållbart.

Mångfalden former hos individualitet, manlighet/kvinnlighet, religion och moral visar att de existentiella ideologierna alltid existerar i konkret historisk form, samtidigt som de inte helt kan återföras på denna. Och dessa historiskt bestämda existentiella ideologier måste så underkastas samma reproduktions- och förändringslagar som alla andra ideologier. Dessutom har de idealistiska historieteorierna vanligen koncentrerat sig på och lagt överstora vikt vid ideologiska interpellationer om vad som är rätt och riktigt (och motsatsen). Det följer emellertid av ett intergenerationsperspektiv på det ideologiska formandet, att interpellationer och upplevelser om vad som existerar och är möjligt är viktigare än ideologiska föreställningar om vad som är rätt och riktigt. De förra överbestämmer förändringar av de senare även om de inte helt absorberar dem.

En historiematerialistisk ideologiuppfattning innebär emellertid en ytterligare och mycket grundläggande specificering av den allmänna materialistiska uppfattningen. För det första implicerar den att det är inre social dynamik, inte naturfenomen som klimatförändringar och naturkatastrofer, som är den viktigaste nyckeln till förändring av ett givet samhälle. Vidare att den inre sociala dynamiken styrs av produktiv-krafter och produktionsförhållanden, inte av sådant som den demografiska relationen mellan folk och föda, och att karaktären hos och resultatet av samarbete och konflikt mellan samhällen — t ex sannolikheten för och verkningarna av erövring och underkastelse — huvudsakligen bestäms genom den inre strukturen hos ifrågakvarande samhällen. Uttryckt i termer av vårt schema över det ideologiska universums struktur innebär detta, att ideologiernas historia inte handlar om inklusivt historiska samhällsideologiers segrar och nederlag, dominans och underkastelse: den är inte historien om en följd av segerrika och dominerande *Volksgeister*.

När en given uppsättning ideologier reproduceras i oförändrad form, är dess allmänna matris en bestående totalitet av sociala, ekosociala och intersociala relationer, i vilka föräldragenerationens förkunnelser bekräftas för barnens generation och överträdelser sanktioneras på samma sätt som för föräldragenerationen. Varje förändring i denna totalitet, vilken förändring utgör en matris för uppkomsten av ideologisk förändring, kan indelas i två grundkategorier. Den första kan betecknas *upplösande ojämn utveckling*, dvs varje slags utveckling som i större eller mindre grad spräcker upp en tidigare totalitet — från en befolkningsutveckling som påverkar förhållandet mellan folkmängd och försörjningsmedel till framväxten av nya och mäktiga grannar. Den andra av dessa kategorier är *motsättningar*. Även om detta ord i marxistiska framställningar ofta täcker varje slags konflikt, bör det reserveras för utvecklandet av en särskild typ, nämligen den mellan två element som tillsammans utgör en helhet. När en sådan social motsättning växer fram leder det till skapandet av ett 'dilemma'.

Marxismen har av tradition koncentrerat sig på en grundläggande motsättning, nämligen den mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden som direkt pekar fram mot en förändring i klassernas ställning och på parametrarna för kampen mellan dessa. Men det är också helt möjligt att det utvecklas politiska och ideologiska motsättningar — motsättningar som, vilket jag hävdar i *Vad gör den härskande klassen när den härskar?*, väsentligen står mellan sociala dominansförhållanden och kraften att *verkställa* statens samhälleliga uppgifter, eller på det ideologiska planet, mellan *underkastelse* och *kvalifikation*. Den ideologiska motsättningen hänför sig alltså inte till någon brist på logiskt sammanhang i en given diskurs. Detta är nästan alltid av sekundär betydelse för dess sociala förmåga att verka.

Vi har tidigare avgränsat den ideologiska formingsprocessen som en inre enhet av underkastelse och kvalifikation. De är två sidor hos samma process och tenderar därför alltid att överensstämma; ja, det finns alltid maktstrategier som ser till att de stämmer överens. Men det kan växa fram en motsättning mellan de båda under utvecklingen av samhällets dynamik. Antingen förändras av någon anledning underkastelsen hos en yngre generation — eller hos en dominerad befolkning, för att anta ett synkront perspektiv — i form eller styrka, samtidigt som uppgifterna för de nya medlemmar som ska kvalificeras inte förändras alls eller i annan riktning. Eller så kan det ske en förändring i de kvalifikationer som behövs eller ges, samtidigt som underkastelsens form inte på motsvarande sätt förändras.

Allmänt sett är det denna senare form av motsättning som är farlig för en given ordning. Den förra tenderar ofta att skapa underprestation, dropouts eller kravaller, medan den senare har potentiella revolutionära implikationer av social omvandling. I många samhällen med dynastiska eller koloniala underkastelseformer har formandet av en intelligentia med kvalifikationer som svarar mot ett avancerat kapitalistiskt samhälle tenderat att alstra revolutionär ideologi och praktik. Det senare sextioalets studentrörelse i de avancerade kapitalistiska länderna växte fram ur en liknande motsättning som inbegrep en massiv ökning av den högre utbildningen, och i den givna konjunkturen svarade de gamla formerna av akademisk underkastelse inte särskilt bra mot detta. (Som vi emellertid alla vet falnade studentrörelsen så småningom ut på grund av brist på anknytning till en revolutionär arbetarklasspraktik.) De av Harry Braverman i boken *Arbete och monopolkapital* livfullt beskrivna kapitalistiska processer varigenom arbetarna avkvalificeras, kan ses som ett försök att hålla underkastelse och kvalifikation i överensstämmelse med varandra. Den grundläggande marxistiska hypotesen om social förändring går dock ut på att arbetarnas skolning till fria personer på en alltmera centraliserad arbetsmarknad, och i en alltmera kollektiv arbetsprocess, tenderar att kollidera med den borgerliga underkastelsen och att alstra en revolutionärt socialistisk ideologi och praktik.

De tre grundtyperna av motsättning är inte oberoende av varandra utan relaterade inbördes. Marxismen hävdar att den politiska motsättningen mellan dominans och verkställighetsförmåga och den ideologiska mellan underkastelse och kvalifikation i stor utsträckning styrs av, även om de inte kan reduceras till, den ekonomiska överensstämmelsen eller motsättningen mellan produktionsförhållanden och produktivkrafter. Varje given kombination av produktivkrafter och produktionsförhållanden kräver naturligtvis sin särskilda form av ideologisk underkastelse och kvalifikation hos de ekonomiska subjekten, och eftersträvar att garantera dem genom sanktioner som svält, arbetslöshet, konkurs resepektive deras motsatser, vilka senare bekräftar det korrekta i motsvarande underkastelse och kvalifikation. Men om det utvecklas en motsättning mellan produktionsförhållanden och produktivkrafter finns det ingen ideologisk formning som på ett adekvat och harmoniskt sätt kan underkasta och kvalificera de nya ekonomiska subjekten åt den motsättningsfyllda ekonomiska ordningen. Den gamla matrisen av ekonomiska bekräftelser och sanktioner tenderar därmed att spricka

Ideologier förändras, nya växer fram och sprids när den gamla matrisen av bekräftelser och sanktioner förändras till följd av motsättningar och annan upplösande utveckling. Den ideologiska formningsprocessen sker inte enbart inom ideologin. Den är alltid underkastad och kvalificerad för en social ordning med icke-diskursiva dimensioner. När ordningen ändras bekräftas och sanktioneras den tidigare underkastelsen och kvalificeringen inte längre på ett adekvat sätt — ett faktum som leder till mer eller mindre långtgående omformuleringar, vilkas livskraft bestäms genom deras grad av bättre bekräftelse och sanktion.

Hittills har vi endast behandlat tre av de åtta teserna ovan, om än de tre grundläggande. Tes 4 om

klassideologiernas funktionella nödvändighet behandlas utförligt i nästa kapitel. Tes 5, om att nya produktionssätt alstrar nya positionella ekonomiska ideologier, följer av tes 4, och att det inte är tvärtom följer av tes 3. Tes 6 upprepar bara vad som i föregående kapitel sagts om ideologins universum.

Tes 7, att de konkreta formerna av andra ideologier än de positionella ekonomiska inte är direkt bestämda av produktionssättet, visar på den historiska materialismens begränsningar. Ingen teori om det feodala produktionssättet kan t ex förklara varför feodalismen i Europa åtföljdes av katolsk kristendom och i Japan av shintoism. Men tesens påstående att alla ideologiska förändringar är överbestämda av materiella innebär exempelvis, att religionsschismerna och -krigen i Europa överbestämdes av förändringar i klasstrukturen och av klasspolitiken.

Den sista tesen, om att nya produktionssätt alstrar nya former av understödjande existentiella och historiskt inklusiva ideologier om sådana inte redan existerar, följer delvis av det som i förra kapitlet sagts om den historiska formen för kopplingen mellan olika ideologier. Eftersom dessa ideologiska förändringar verkar inom högst skiftande historiskt givna ideologiska system, och eftersom ett produktionssätts framväxt kan försiggå genom olika omvandlingsprocesser, bör vi vänta oss att de nya ideologiska formerna skiljer sig avsevärt åt mellan länder som domineras av samma produktionssätt. Nationalismen fick t ex en framgångsrik och livskraftig uppkomst i Frankrike och Tyskland som del av kampen mot dynastiska regeringsprinciper, aristokratiska institutioner och traditionella jurisdiktioner med deras hinder för marknadens och statens enande. Men medan i Frankrike denna nationalism utvecklades i klart borgerlig riktning, till jakobinism och republikanism med ett bonapartistiskt mellanspel, blev den borgerliga nationalismen i det vilhelminska riket uppblandad med och i växande grad underordnad Hohenzollerndynastin och junkrarna.²⁵ En följd av olika utgångar av kampen för statens och marknadens enande: Ludvig XVI avrättades som förrädare mot nationen, medan Tyskland enades i och med Vilhelm Is kröning till kejsare.

III. Klassernas ideologiska konstituering

Termen 'klasser' betecknar kategorier av människor som 'spelar upp' eller tjänar som 'bärare' av bestämda produktionsförhållanden och utgör klasskampens subjekt. Som sådana måste de underkastas och kvalificeras för sina klassroller, och denna underkastelse och kvalifikation är specifik för varje särskild klass. Det är sålunda omöjligt att från ett ögonblick till ett annat, utan någon ny underkastelse och kvalificering, förvandla en feodalherre till industriarbetare eller en bankir till livegen bonde. I denna mening hade Poulantzas rätt när han underströk, att klasser alltid har en specifik ideologisk såväl som ekonomisk existens. Och vi kan inte tala om klasskamp, om klassernas kamp — som analytiskt begrepp för att strukturera och förstå myriaden av sociala konflikter — utan att förutsätta en ideologisk klasskonstituering, dvs genom specifika klassideologier. 'Kamp' hänför sig naturligtvis till subjektens praktik.²⁶

²⁵ Beträffande den liberala borgerliga opinionens öden i Tyskland under 1800-talets senare tredjedel se E Bramsted, *Aristocracy and the Middle Classes in Germany*, Chicago 1964, s 203 ff.

²⁶ Är detta korrekt verkar det som om Laclaus grundposition i fråga om ideologin i hans mycket värdefulla arbete *Politics and Ideology* är ohållbar och inbyggt instabil. Laclau ställer oss inför samma val mellan klassmässig och icke klassmässig reduktionism som Hirst: 'Om vi överger det reduktionistiska antagandet att *varje* ideologiskt och politiskt element har en nödvändig klasstillhörighet och definierar klasserna som poler i antagonistiska produktionsförhållanden utan någon nödvändig existensform på ideologisk och politisk nivå . . . (s 160, kursiv tillagd respektive borttagen). Men han fortsätter: 'Låt oss samtidigt slå fast att de historiska processernas bestämning i sista hand sker genom produktionsförhållandena, det vill säga genom klasser.' Dessa båda påståenden kopplas samman genom före-

Klassers ideologiska konstituering är ett ämne för den sociala historieforskningen, av vilken varje teoretisk behandling måste lära och som varje ordentlig analys måste utgå från. Låt oss bara nämna ett par arbeten av detta slag: Brunner, Duby och Joanna om de feodala klasserna, Thompson, Hobsbawm, Foster, Perrot, Trempe och Vester om arbetarklassen, Genovese om slavar och slavägare i USAs sydstaterna.²⁷ Mindre systematisk behandling har ägnats förandet av borgarklassen, men vi bör ha i åtanke åtminstone Tawneys och Webers bekanta arbeten. Ernest Bramsteds analys av konflikterna mellan och förändringarna i den aristokratiska och borgerliga ideologin inom 1800-talets tyska litteratur, Albert Hirschmanns undersökning av tidiga prokaptalistiska argument och Guido Baglionis monografi om den italienska industri-bourgeoisens ideologi fram till första världskriget.²⁸

Det finns på det hela taget en uppsjö av historiska arbeten som sysslar med frågan. Den empiriska sociologin har kommit med betydelsefulla bidrag om den ideologiska utstyrelsen hos (delar av) våra samtida klasser.²⁹ En viktig dokumentation finns också lätt tillgänglig i skönlitterära arbeten,

ställningen om ideologi som en självständig repertoar av interpellationer som klasser i sin kamp använder, kombinerar eller, med Laclaus ord, artikulerar på olika sätt. En ideologisk klasskaraktär ligger i dess 'artikuleringsprincip, som alltid är en klassprincip' (s 164). Men om klasser inte har någon nödvändig form av ideologisk och politisk existens, om ideologier och politiska former inte har någon nödvändig klasskaraktär, hur kan vi då identifiera artikuleringsprincipens klasskaraktär? Hur kan vi veta att det är klasser som formar och bekämpar stater, kombinerar och omkombinerar ideologier, slåss om hegemoni? Hur ska vi kunna veta att vi inte enbart betraktar klassoberoende stater, partier, politiker och intellektuella? Så vitt jag vet finns det endast två sammanhängande svar på dessa frågor. Antingen måste vi överge hela den historisk-materialistiska principen om klass- och klasskampsbestämning — en väg som nu beträds av Hirst & Co. Eller så måste klasser och klasskampens subjekt uppfattas som konstituerade av klassspecifika ideologier och former av politisk praktik. Den allmänna tonen i Laclaus bok tycks ligga mycket närmare den andra lösningen än den första. Ja, trots anspråk på motsatsen innehåller boken formuleringar, som på ett mycket vagt och outvecklat sätt pekar i riktning mot en föreställning om klassideologier. I en typisk sidoreplik sägs följande: 'Dessa klasspraktiker bestäms inte enbart genom en given klass' lokalisering i produktionsprocessen' och 'Den härskande klassens ideologi består inte endast av en *Weltanschauung* som ger ideologiskt uttryck åt dess väsen' (s 161). Nåväl, 'inte enbart' och 'inte endast' är ett annat sätt att säga 'också'.

²⁷ O Brunner, *Land und Herrschaft*, Brunn, München och Wien 1943, G Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris 1978, dens, *Guerriers et paysans*, Paris 1973, A Joanna, *L'ordre social — mythes et hierarchies dans la France du XVIe siècle*, Paris 1977, I Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, London 1974, E Hobsbawm, *Labouring Men*, London 1964, M Perrot, *Les ouvriers en grève, France 1871-1890*, Paris 1974, E Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963, R Trempe, *Les mineurs de Carmaux: 1848-1914* Paris 1871, M Vester, *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess*, Frankfurt/M 1970, E Genovese, Roll Jordan Roll: *The World the Slaves Made*, New York 1974.

²⁸ G Baglion, *L'ideologia della borghesia industriale nell'Italia liberale*, Turin 1974, A Hirschmann, *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton 1977, R H Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, London 1972, M Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1904. Det klassiska historiska verket om den borgerliga ideologin i Frankrike, B Groethuysen, *Origines de l'esprit bourgeois en France*, Paris 1927, kom aldrig längre än till första delen som behandlade den kyrkliga läran i förhållande till kapitalismens första utveckling under *l'ancien régime*.

²⁹ Vad arbetarklassen beträffar får man till de viktigaste undersökningarna troligen räkna J Goldthorpe, D Lockwood m fl, *Arbetaren i överflödssamhället*, Stockholm 1971, och A Touraine, *La conscience ouvrière* Paris 1966. Två studier som jag funnit särskilt fascinerande är M Burawoy, *Manufacturing Consent*, Chicago 1979, och J Martinez-Alier, *Labourers and Landowners in Southern Spain*, London 1971. Om borgarklassen finns D Baltzell, *Philadelphia Gentlemen*, Glencoe 1958, och F Sutton *The American Business Greed*, Cambridge, Mass. 1956. Ett mycket intressant forskningsprojekt leds för närvarande av Bill Johnston, Michael Omstein, Michael Stevenson m fl vid York University i Ontario, Canada. De undersöker hur en stor del av de ideologiska variationerna i ett intervju-material kan förklaras med hjälp av marxistiska begreppsbyggnader om klasser (som utvecklats av Carchedi, Poulantzas och Wright) i jämförelse med de icke-marxistiska kategorierna religion, yrke, utbildning och inkomst.

från Balzacs material om kontrasterna mellan den feodala aristokratin och bourgeoisin, över Thomas Manns porträtt av handelsbourgeoisin i Buddenbrooks till den stora generationen av svenska proletärförfattare på 1930-talet. Även om det för många historiker kan framstå som teoretiskt överdrivet och anspråksfullt, tvingar mig den essäistiska ramen till att utelämnat mer precisa historiska referenser.

Det måste i vilket fall som helst understrykas att det finns vissa specifikt teoretiska uppgifter som måste fullföljas innan de historiska vittnesbörden berättar för oss om klassernas ideologiska formning. Det förhåller sig på det sättet därför att begreppet klassideologi *inte är liktydigt med den ideologiska uppsättning som är förhärskande bland medlemmarna i en given klass vid en viss tidpunkt*. Av det ovan sagda följer att den faktiska ideologiska helheten hos medlemmarna i en given klass är en sammansatt totalitet av olika element, som inte kan återföras på varandra. Den innehåller vid sidan av klassideologier mer eller mindre idiosynkratiska positionellt existentiella, inklusivt existentiella och historiska ideologier, icke klassmässiga historiskt positionella ideologier och inslag av andra klassers alter-ideologier. Vilken ideologi som är feodal, borgerlig, proletär, småborgerlig eller vad det nu är måste definieras teoretiskt, och är inte tillgängligt för enbart historisk eller sociologisk induktion.

Denna nödvändiga teoretiska bestämning måste utgå från de klassspecifika positioner som definieras av produktionsförhållandena — från det specifika slag av ideologisk underkastelse och kvalifikation som dessa förutsätter. Begreppet produktionsförhållanden betecknar, som jag i annat sammanhang har visat,³⁰ tre aspekter hos den sociala produktionsorganisationen: 1) sättet att fördela produktionsmedel, kanalerna till och hindren för att komma åt dem; 2) de sociala relationerna bland och mellan producenterna å ena sidan och å andra sidan dem som tillägnat sig mervärde inom det ekonomiska produktions sättet (inklusive deras överbestämda aspekter av cirkulation, utbyte, vinstfördelning och konsumtion); samt 3) produktionens mål eller institutionaliserade inriktning.

En teoretisk bestämning av specifika klassideologier inbegriper därmed att man fastställer den minsta möjliga underkastelse och kvalifikation (i termer av interpellationer om vad som existerar, är gott och möjligt), som krävs för att en klass av människor ska kunna utföra sina ekonomiskt definierade roller. Jag talar om 'en klass' och inte om 'enskilda medlemmar' i en klass, för vi måste ge utrymme för möjligheten att någon av otaliga speciella omständigheter gör det möjligt för en individ att under olika tidsrymd inta en bestämd klassposition med mindre än det minimum av ideologisk formning som modellen kräver. Alla klasser har sina 'svarta får'.

1. Klassers ego-ideologier

Låt oss börja med att granska den värld som ett barn destinerat att bli (manlig) *feodal aristokrat* underkastat/kvalificeras för:

1) En feodal aristokrat har tillgång till produktionsmedel i form av en jordegendom — som i normalfallet innehas med egendomsrätt som följer den enskilda familjen (även om andra former kan utvecklas). Tillträdet till produktionsmedlen nås genom militära insatser eller andra tjänster åt en (kunglig eller annan) överhet, samt genom arv och giftermål. Köp och försäljning förekom också, men de var underordnade de typiskt feodala kanalerna tjänster, arv och giftermål. Ideologiskt implicerar detta en formning enligt vilken jordegendom, krigiska bedrifter, tapperhet — och/eller tjänst, plikt, arv och icke-romantiskt äktenskap — är starkt framträdande, både när det gäller att strukturera uppfattningarna om hur världen ser ut och vad som är möjligt i den samt vid

³⁰ *Science, Class and Society*, s 375 ff.

avgränsningen av vad som är bra och dåligt.

2) Feodalherren intar en position utanför det dagliga handhavandet av produktionsmedlen, vilket åvilar hans bönder under överinseende av icke-aristokratiska fogdar. Han är relaterad till sina medaristokrater och kungen i en hierarki som bestäms genom de icke-ekonomiska, juridiskt-politiska termerna rättighet och befogenhet, tro, loven och härstamning. Han är också hierarkiskt relaterad till de omedelbara producenterna, sina bönder, även om han är skild från dem genom den kvalitativa åtskillnaden mellan aristokratisk och icke-aristokratisk härstamning. Dessa sidor av produktionsförhållandena förutsätter en ideologisk formning kopplad till medvetande om och uppskattning av lagfäst hierarki, av över- och underordning, myndighet, ära, trohet och börd.

3) Den feodala produktionen är inriktad på överskotts-tillägnelse genom godsägarkonsumtion. Dess ideologiska motsvarighet är utbildningen i ståndslenlig konsumtion ochandel.

De feodala böndernas värld definieras däremot först och främst genom det faktum att de kollektivt tillhör jorden utan att äga den. Bönderna är kollektivt skilda från jordägandet och från det på jorden producerade överskottet, och de är kollektivt underordnade en godsherre i egenskap av ägornas brukare och genom sin ränteplikt till godsherren, som dennes underlydande. Underkastelsen-kvalifikationen för denna historiska form av social existens förutsätter en kollektivistisk inställning, en ideologisk knytning till hemjord och hemby och ett förvärv av jordbruksfärdigheter, vilka på grund av de feodala produktivkrafternas långsamma utvecklingstakt är traditionella och trögrörliga. Även om formningen av de feodala bönderna inte sträcker sig till politiska frågor om staten, så inbegriper den dock ett medvetande om och en uppskattning av juridiska rättigheter och skyldigheter. De är nämligen inga mänskliga dragdjur utan innehavare av de lägsta platserna i den rättsligt fastslagna hierarkin av rättigheter och skyldigheter.

Låt oss så övergå till borgarklassens kapitalistiska värld:

1) En kapitalist har normalt tillgång till produktionsmedel, vilkas inneboende karaktär är irrelevant, så länge de kan ges vinstgivande användning. Produktionsmedlen förvärvas genom innehav av likvida tillgångar som kan bytas på en konkurrens-styrd marknad, genom arv eller, i växande grad, genom att man som anställd i en företagsledning deltar i ett framgångsrikt realiserande av profit. Mot detta svarar en ideologisk formering som betonar skapandet av rikedom, driftighet, initiativkraft, fredligt risktagande, konkurrensförmåga, individuella prestationer och behärskning av naturen.

2) Kapitalisten deltar normalt i företagets arbetsprocess och sköter den enligt principen om det manuella arbetets underordning i förhållande till det intellektuella. Han har att möta sina arbetare på en arbetsmarknad, där han som köpare av arbetskraft möter rättsligt fria och jämlika säljare. Hans relationer till andra medlemmar av den egna klassen går ut på konkurrens och marknadsutbyte. Givet den kapitalistiska produktionens mål behärskas båda förhållandena av vinstprincipen och implicerar ideologisk träning i en varuuppfattning om världen, 'varufetischism'. Tonvikten ligger här på medvetenheten om och uppskattningen av juridisk likställighet, olika belöning för olika konkurrensprestationer, det praktiska rikedomsskapande intellektuella arbetets dygder samt ett medvetande om priset på föremål och människor.

3) Den kapitalistiska produktionens institutionaliserade syfte är att ackumulera kapital — att investera för profit för att kunna investera för ytterligare profit. Detta förutsätter en ideologisk underordning-kvalificering för rationell beräkning, ordentlighet, sparsamhet och oavlätlig strävan. Och givet det existentiella problemet med ackumulationens mening tenderar detta att kombineras med en inriktning på kärnfamiljen, vilken gör det möjligt att ta hand om egendomsöverföringen och den fortsatta ackumulationen. Inom bolagskapitalismen tillgodoses

vissa av dessa krav genom företagens institutionalisering, och därmed blir sparsamhet, familj osv inte längre avgörande för den ideologiska formeringen av enskilda kapitalister.³¹

Den *småborgerliga ideologin* bör teoretiskt bestämmas på samma sätt och inte, som ofta varit fallet, bara tjäna som etikett på en soptunna till vilken man förvisar praktiskt taget all modern, inte helt borgerlig ideologi (alltid någon annans), med undantag för fullgången revolutionärt proletär ideologi (alltid ens egen).³² Den småborgerliga världen av enkla varuproducenter och köpmän är i likhet med den borgerliga en värld av marknad och konkurrens. Men den innefattar inga (eller få) anställda och ingen tilläggelse av merarbete, och den är ekonomiskt inriktad på familjekonsumtion, inte kapitalackumulation. Dessa skillnader tycks förutsätta att det urskillningslösa borgerliga välståndsskapandet, initiativförmågan och risktagandet ersätts med ideologier enligt vilka hårt arbete och sparsamhet ger (eller vidmakthåller) tillgång till produktionsmedlen, att det överordnade intellektuella arbetet ersätts med den ensamme producentens eller köpmannens praktiska ekonomiska förmåga, att jämlikhetsinslaget blir starkare och mera materiellt, samt att omsorgen om familjens trygghet och oberoende väger tyngre än rationella vinstkalkyler. Det som på engelska kallas *professions* — och på svenska närmast motsvarar 'fria yrken' — utgör normalt också en del av småborgerligheten, även om många (t ex offentligt anställda läkare) i praktiken är anställda mellanskikt, medan andra är mera av ett intellektuellt påhäng till storbourgeoisin (affärsadvokater, revisorer, 'konsulter' osv). En 'professionell' yrkesinriktning (t ex hos tekniker) kan vara en variant av den småborgerliga ideologin med sin betoning av oberoende (av organisations- och kostnadshänsyn) och en yrkesetik som står fri från vinstöverväganden.

I k värld råder individuell och fullständig avskildhet från produktionsmedlen utifrån icke-besittning av förvärvat eller ärvt kapital. En arbetartillvaro innehåller *både* den juridiska friheten och jämlikheten hos ett marknadssubjekt som äger odifferentierad arbetskraft, och den gruppunderordning som kollektivt ömsesidigt beroende arbetare erfar i förhållande till det på ackumulationen av mervärde inriktade, intellektuella arbetet hos företagsledningen. En arbetares ideologiska formering innefattar först och främst en inriktning på arbete, på manuellt arbete inklusive en positiv värdering av fysisk förmåga, styrka, uthållighet, händighet, samt på disciplin i en utifrån pålagd och kontrollerad arbetsorganisation. Lönekontraktet förutsätter en skillnad mellan arbete och fritid, där arbetet är till för konsumtion och familjereproduktion. En positiv fritids- och konsumtionsideologi är därför inget borgerligt påfund, utan en naturlig komponent i lönearbetarens ideologi. Den kapitalistiska arbetsprocessen implicerar vidare ett kollektivistiskt medvetande om ömsesidigt beroende, om möjligheten till gemensam handling. Slutligen skiljer sig de kapitalistiska arbetarna, i egenskap av juridiskt fria och marknadsagenter som är 'medborgare' i en stat, från feodala bönder däri att de är öppna för politisk ideologisk formering.

Kritiska läsare kommer otvivelaktigt att upptäcka en rad olösta eller fellösta problem i ovanstående definition av klassideologier. Låt mig för egen del påbörja det nödvändiga motiverings- och kompletteringsarbetet. Jag gör mera generellt inte anspråk på att ovanstående är någon uttömmande förteckning över klassideologiernas kärnelement. Tvärtom saknas det en viktig bit

³¹ Angående ett annat marxistiskt försök till teoretisk bestämning av den borgerliga ideologin se Labica, a a. Författaren skiljer ut 'jämlikhet' som det avgörande draget — vilket förefaller mig snävt. Inte minst svenska läsare bör dock komma ihåg att jämlikhet inte är en specifikt socialdemokratisk eller socialistisk idé. Jämlikhet var en av den stora borgerliga revolutionens tre centrala slagord.

³² Harriet Friedman är en av de mycket få marxister som gjort begreppen småborgerlig och enkel varuproduktion till föremål för seriös teoretisk klarläggning och empirisk undersökning. Se t ex hennes *World Market, State and Family Farm: Bases of Household Production in the Era of Wage Labour*, *Comparative Studies in History and Society*, årg. 20, nr 4 (1978).

som kommer att diskuteras nedan, och det kan även finnas fler. Vad som emellertid hävdas, även om det kan bli föremål för framtida revidering, är att listan omfattar element som är nödvändiga för den ideologiska konstitueringen av de berörda klasserna. Även om vi ovan på tal om den borgerliga ideologin gjort några antydningar i den vägen, kan det vara nödvändigt att med samma slags procedur göra ytterligare påpekanden om olika stadier i ett produktions sätt och i dess klassers existens. Klassideologierna kan även göras mera specifika med avseende på fraktioner. Där industrikapitalet är skilt från handels- och bankkapital, och det finns en särskild industriell bourgeoisie, kan vi t ex vänta oss en ideologisk distinktion hos den senare mellan produktiv och reproduktiv företagsamhet. Hos ett distinkt skikt yrkesarbetare kan vi vänta oss ideologier av specifik yrkesstolthet och småborgerliga värderingar av självständighet och sparsam ordentlighet.

Mellanskikten är inte bärare av något visst produktions sätt utan en produkt av kapitalismens utveckling. Därför kan de inte utgöra någon klass i strikt marxistisk mening. Deras ställning förstås antagligen bäst med hjälp av begreppet 'motsägelsefull klassposition', vilket utvecklats av Erik Olin Wright.³³

Också ideologiskt ger de därför uttryck för en motsägelsefull klassposition: mellan arbetarklassen, borgarklassen och småborgerligheten. Men i och med mellanskiktsarbetets massifiering följer ett förstärkande av lönearbetarideologins komponenter.

Det bör noteras att ett accepterande av utsugningen, trots att det ingår i feodaldbondens och den kapitalistiske arbetarens roll att bli utsugen (dvs producera merarbete som tillägnas av andra), inte alls ingår i definitionen av respektive klassideologier. För marxister förefaller nog detta utelämnande helt rimligt, även om det inte kan synas följa logiskt av premisserna. Å andra sidan har inga revolutionära element infogats i definitionen av de utsugna klassernas ideologi — vilket hänger logiskt samman med själva resonemanget, även om det för många marxister kan förefalla egendomligt och obefogat.

Svaret på dessa invändningar är följande. Vårt symmetriska och avsiktliga utelämnande av både accepterande och motstånd har sin logiska grund i det faktum, att definitionerna ovan enbart hänför sig till ifrågasvarande klassers ego-ideologier. Vi har emellertid också sagt att alla positionella ideologier är dubbelsidiga, i det att de omfattar både en ego-ideologi och tillhörande *alter-ideologi*. Ego-ideologierna konstituerar identiteten hos ett subjekt, medan alter-ideologierna konstituerar relationer mellan subjekt. Det är *klassernas alter-ideologier som konstituerar klasskampens och klassarbetets subjekt*.

2. Klassers alter-ideologier

Dessa klassernas alter-ideologier (ideologier i och om förhållandet till en annan klass) är inte några utan vidare uppfunna bedrägerier eller kampmyter, utan är precis som ego-ideologierna inbyggda i produktionsförhållandena. Med utgångspunkt från klasskampssubjektens ideologiska konstituering är alter-ideologins kritiska aspekt när det gäller de utsugande klasserna den rationella grunden för deras herravälde över de andra klasserna, och i fallet med de utsugna klasserna grunden för deras motstånd mot utsugarna.

De feodala produktionsförhållandena tycks sålunda inbegripa en aristokratisk alter-ideologi uppbyggd kring underlägsen och överlägsen börd, släkt och härstamning, skillnaden mellan dem som fötts till härskare (aristokratin) och dem (bönderna) som fötts att arbeta åt härskarna, samt kring lägre och högre sysslor, vilka med utgångspunkt från det feodala samhällets dynamik omfattade produktion, arbete och handel respektive väpnat skydd, militär och civil statskonst.

³³ E O Wright, *Class, Crisis and the State*, London, NLB 1978.

Själva existensen av ett fortgående feodalt produktionssätt innebär ideologiskt sett, att denna aristokratiska alter-ideologi på ett eller annat sätt omfattas eller åtminstone inte aktivt ifrågasätts av bönderna.

Det feodala samhällets hierarki, inklusive bandet av utsugning mellan en herre och hans bönder, definierades emellertid i termer av utbyte mellan tjänster och plikter. Detta är, skulle jag vilja påstå, den normala basen för feodala bönders motstånd. Feodalbönderna var inga utommänskliga dragdjur utan intog en hierarkibestämd position med vissa både rättigheter och (fler) skyldigheter. Rättigheter och skyldigheter kan emellertid tolkas på olika sätt och innefatta en potentiell klasserfarenhet av att rättigheter kränktes och skyldigheter tånjdes ut. Böndernas *alter-ideologi* innehöll därför uppfattningar om 'rättvisa' rättigheter och skyldigheter, och det var om dessa rättigheter och skyldigheter som den feodala klasskampen rörde sig.³⁴

Den *borgerliga alter-ideologin* uppvisar, mot bakgrund av de kapitalistiska kanalerna för tillgång till produktionsmedel och den kapitalistiska produktionsinriktningen, föreställningen att icke-marknadsmässig verksamhet till sin natur är ekonomiskt mindre rationell, och att underlägsna individuella prestationer förklarar brist på framgång i att nå positioner av makt och rikedom. Eftersom det juridiskt sett råder lika möjligheter för alla, har arbetarna bara sig själva att skylla för att de är arbetare, för att de inte arbetat hårt nog och sparat tillräckligt, för att de inte är begåvade nog. Angrepp på kapitalismen är ekonomiskt irrationella och har negativa följder för allas materiella välbefinnande. Att kapitalismen hålls igång förutsätter att denna borgerliga alter-ideologi accepteras av arbetarna, oavsett om det sker aktivt eller passivt, medvetet eller omedvetet.

Den *proletära alter-ideologin* växer fram ur köpet och försäljningen av arbetskraft på marknaden. Där befinner sig arbetskraftens ägare i en märkligt dubbel position, som utgör grunden för deras alter-ideologi i alla dess aspekter. Å ena sidan är de individuella agenter på marknaden, fria och jämlika i förhållandet till arbetskraftens köpare. Å andra sidan utgör de en (i logisk mening) avskild klass av marknadsagenter med bara en, mycket speciell vara att sälja, sin arbetskraft, som är en oskiljbar del av den mänskliga förmågan. Inbyggt i situationen synes vara motståndet mot en fullständig omvandling av arbetskraften till en vara, ett försvar av den arbetande personen med rätt till sysselsättning, tillräcklig försörjning och något slags trygghet, ställt mot marknads och kapitalackumulationens varu-rationalitet. Detta förstärks ytterligare av att arbetarna är direkt in-dragna i arbetsprocessen, till skillnad från företagaren/företagsledarens profitskapande aktiviteter.

Arbetarnas förhandlingssituation är så strukturerad att deras styrka inte (primärt) beror på den vara de handlar med — vilken har liten individuell specificitet — och inte heller på deras individuella förmåga att 'vänta ut' köparen av deras vara. Den beror i stället på deras stora numerära överläge i förhållande till kapitalisterna — naturligtvis förutsatt att de effektivt kan samverka. En annan central aspekt hos den proletära ideologin blir därför *solidariteten*, i motsats till den konkurrerande individualismen. Fackföreningarna är arbetarklassens mest karaktäristiska och universella institutioner.

Den dubbla belägenheten på arbetsmarknaden tenderar även att skapa *klassmedvetande* i betydelsen insikt om ekonomiska skillnader och konflikter mellan hela kategorier eller 'klasser', i motsats till juridiskt fria och jämlika marknadssubjekt. Denna insikt innebär även en tendens till klassmässigt politiskt handlande, eftersom arbetarna som klass av fria och jämlika marknadssubjekt även är fria och jämlika medlemmar av eller 'medborgare' i en stat. Arbetarpartier är därför ett nästan alltid förekommande fenomen i de utvecklade kapitalistiska samhällena.

De för dominerade och utsugna klasser karaktäristiska motståndsideologierna växer fram ur det

³⁴ Jfr R Hilton, *Bond Men Made Free*, London 1973.

slag av underkastelse-kvalifikation som på sitt särskilda sätt konstituerar de utsugna subjekten i ett givet produktionssätt. Att de feudala bönderna underordnades en rad skyldigheter kvalificerade dem inte blott till att fullgöra skyldigheterna, utan även till att vinna insikt om vissa rättigheter och förmåga att hävda dessa. Kapitalismen inordnar arbetarna under varuförhållandena och kapitalackumulationens rationalitet, men kvalificerar dem inte blott till att producera mervärde utan även till att handla och förhandla som fria personer.

Alter-ideologierna uppstår liksom ego-ideologierna ur ifrågavarande produktionssätt, i sociala ideologiska interpellationsprocesser och genom en inlärningsprocess styrd av olika bekräftelse- och sanktionsformer. Denna ideologiska utveckling omfattar både en serie individuella processer, såväl i barndomen som i vuxen ålder, och processer av kollektiv formering och organisation. De senare går från furstehoven, vilka anger tonen för ett aristokratiskt uppförande, och böndernas bygemenskaper över borgarförsamlingar och köpmannaorganisationer till fabriker, sjukkassor, strejkkollektiv och fackföreningar.

Den ideologiska konstitueringen av nya klasser sker naturligtvis alltid på basis av förut existerande ideologier och ekonomiskt-politiska förhållanden, som alltid tar sig unik historisk form i olika samhällen. En proletär alter-ideologi kan t ex dra nytta av bönders och hantverkares tidigare ideologi och konkreta erfarenheter i motståndet mot de kapitalistiska varuförhållandenas fram-marsch. Men nederlagets sanktion tvingade den framflyttande arbetarklassen att överge bonde- och hantverkarlösningarna på sin proletarisering. Den hade även att bekämpa och besegra borgerliga ideologier — kretsande kring föreställningen om en enad 'industriell' eller 'produktiv' klass, om individuell självfostran och självutveckling, om 'förnuftets' utbredning — som alla frikostigt spreds men som undan för undan visade sig vara inadekvata för arbetarnas situation under kapitalismen.

Ett viktigt inslag i en härskande klass' ideologiska herravälde är kopplingen av den egna alter-ideologin till delar av de(n) underordnade klasse(r)n(a)s ego-ideologi. Sålunda kan Jantelagens grymma bud, 'Du ska inte tro att du är något', ses som en kombinerad effekt av dels arbetares och bönders kollektivism (antiindividualism), dels av överklassens alter-ideologi: medlemmar av andra klasser är inte 'något'. Det utvecklade borgerliga samhällets 'masskultur' kan också förstås som resultat av kapitalets utnyttjande av lönearbetarnas fritids- och konsumtionsideologi för att sprida borgerlig ideologi om det icke-proletära livets såväl oberoende av som överlägsenhet över lönearbetarnas verklighet. Mest medvetet var detta kanske i 50-talets och det tidiga 60-talets Hollywoodfilm. Där fanns en ideologisk kodex, utarbetad av författarinnan Ayn Rand, som bl a uttryckligen förbjöd kollektiva hjältar och kollektiva lösningar på något som helst problem.

Läsarna har otvivelaktigt observerat, och många säkert med bestörtning, att dessa centrala aspekter av de dominerade klassernas alter-ideologi i sin konstituering av klasskampssubjekt inte uttryckligen pekar hän mot överskridandet av ett givet utsugnings- och dominanssätt. Jag har med avsikt inte infogat 'socialismen', och naturligtvis då heller inte marxismen eller marxismen-leninismen, i arbetarklassens alter-ideologi. Motivet för detta anstötliga utelämnande är att klasser och klasskamp enligt den marxistiska teorin konstituerar de på utsugning byggande produktionssätten. Därmed överskrider klasskampen i sig inte det utsugnings- och dominanssätt den bygger på och i vilken den verkar. Det som leder till social revolution är ett givet produktionssätts motsägelsefulla och upplösande dynamik. Och en sådan revolution är produkten av klasskamp under parametrar som förändrats till följd av själva dynamiken i produktionssättet. Klasskampen är en del av ett givet produktionssätts kontinuerliga reproduktion, samtidigt som den är den drivande kraften i dess omvandling. Kapitalismen utvecklades inte ur kopplingen mellan godsherre och bonde utan i feodalismens luckor, även om den borgerliga revolutionen

också var kombinerad med bondekamp. Marx ser visserligen övergången från kapitalism till socialism som växande direkt ur motsättningen mellan kapital och arbete, men detta endast därför att fältet för konflikten dem emellan förändras i takt med kapitalismens utveckling.³⁵

Enligt min bedömning kan man inte logiskt hävda att en socialistisk ideologi — en ideologi enligt vilken ett socialistiskt samhälle är något gott och möjligt att uppnå — impliceras av arbetarklassens existens och därmed utgör en del av dess ideologi. I den meningen hade Kautsky och Lenin rätt i sin syn på skillnaden mellan socialistisk och arbetarideologi. Det är naturligtvis ett faktum att arbetarklassen har varit och är den socialistiska (och kommunistiska) ideologins viktigaste sociala kraft. Detta kan emellertid förklaras utan att man infogar den förra i arbetarklassens ideologi eller tar till det tvivelaktiga utilitaristiska begreppet 'intresse', sägandes att arbetarna blir socialistiska därför att det 'ligger i deras intresse'.

Det finns mellan arbetar- och socialistisk ideologi en stark valfrändskap, en potential av ömsesidig förbindelse och koppling, som saknas mellan socialismen och övriga klassideologier. Socialismen är ju en projektion in i ett nytt samhälle och, inom ramen för en politisk strategi, en specificering av alla de centrala inslagen i en arbetarideologi: dess kollektivistiska inriktning på det produktiva arbetet, hävdandet av den arbetande personen gentemot och över varuförhållandena, klassmedvetandet och solidariteten. En liknande valfrändskap råder mellan arbetarideologin och den marxistiska teorin, mellan det proletära klassmedvetandet och de marxistiska teserna om klassförhållandenas och klasskampens övergripande betydelse i förhållande till de enskilda konkurrensprestationerna i ett kapitalistiskt samhälle. Den marxistiska socialismen innehåller också en teori om arbetarklassens särskilda förmåga och möjligheter, med utgångspunkt från dess ställning inom kapitalismens motsägelsefulla utveckling. Och i detta sista hänseende tillfogar marxismen en strategisk riktning åt arbetarklassens kamp.

Det sätt som arbetarideologin här har bestämts och definierats betyder alltså att den socialistiska ideologin och den marxistiska teorin har ett släktskapsband till arbetarklassens existens. Det är inte bara så att de råkat mötas inom ideologins domän. Det var heller inte så att den marxistiska socialismen bara var en skapelse av intellektuella. Marxismen utvecklades genom vad Marx och Engels lärde sig om arbetarklassen och dess kamp.³⁶

3. Klassmässiga och icke-klassmässiga ideologier

Vi ska fortsätta med att ta upp sannolik kritik mot analysen ovan och närmast diskutera klassideologiers koppling till existentiella och inklusiva historiska ideologier. Detta ställer faktiskt den marxistiska ideologiteorin inför ett centralt problem, därför att den historiska materialismen som vi minns hävdar att dessa ideologier och subjektivitetsformer hänger samman med olika klasser på olika sätt. Vi får i detta sammanhang nöja oss med några korta anmärkningar.

Det är för det första värt att notera att de feodala och borgerliga ego-ideologierna varit synnerligen starkt köns-specifika, och att de flesta av deras specifika aspekter endast gällt manliga medlemmar av klassen. (Vi har medvetet valt att behandla de feodala och borgerliga *männens* konstituering, eftersom normalt endast de varit direkt indragna i utpressningen och tillägnelsen av merarbete.) Detsamma gäller i mycket mindre grad för arbetarideologin — det könsspecifika i den gäller, i varierande grad, faktiskt bara inslaget av fysisk styrka. Här finns kanske en av

³⁵ Jag har presenterat ett utkast till en sådan teori vid 1979 års kongress för internationella politiska forskningssällskap i Moskva. Mitt paper hade titeln 'Enterprises, Markets and States. A First, Modest Contribution to a General Theory of Capitalist Politics'.

³⁶ Se min *Science, Class and Society*, a a, s 326 ff.

huvudorsakerna till de historiska fast svåra och komplicerade banden mellan arbetar- och kvinnorörelserna. (Eftersom klassideologin inte uttömmande bestämmer klassmedlemmarnas ideologiska hållning, innebär detta inte att det inte existerat och existerar ett iögonenfallande manligt könsförtryck inom arbetarklassen.) Orsakerna till den mer markerade könsspecificiteten hos feodala och kapitalistiska ideologier har sannolikt en hel del att göra med familjens roll för reglering av egendomsöverföringen och, i fallet med aristokratin, med regleringen av börd samt med feodalismens militära inriktning. När bolagskapitalismen utvecklas och kapitalet separeras från familjen bör vi vänta oss en minskande grad av borgerlig könsspecificitet. Familjen kan komma att överskuggas av könsmarknaden, där förvärvsarbetande män och kvinnor konkurrerar med varann i utbud och efterfrågan av sexualobjekt. En sådan tendens är redan påfallande i yngre amerikansk 'övre medelklass' (av borgare och högre mellanskikt).

Familjen framstår som en nyckelfaktor för graden av könsspecificitet hos klassideologier. Böndernas produktion och subjektivitet var könsspecifika inom den produktionsenhet som familjen utgjorde. Könsskillnaderna ökar när familjen skiljs från produktionen och får till sin huvuduppgift att reglera arv och egendom, som fallet var i aristokratin, eller vidmakthålla egendomen som ifråga om borgarklassen. För utsugningen av arbetare och slavar har familjen haft rätt liten relevans, och plantageslaveriet och den tidiga industrikapitalismen innehöll ganska lite av könsspecificitet (och generationsspecificitet) hos slavar och arbetare. Män, kvinnor och barn exploaterades på ett likartat sätt. Det bestående av arbetarfamiljen som sedan följde, bör troligen ses som en kombinerad effekt av den borgerliga ego-ideologins spridning och arbetarklassens motstånd mot att bli en ren arbetskraftsvara. Industrierbetarklassens motstånd leddes till en början vanligen av proletariserade hantverkare, och hantverksproduktionen var i hög grad en familjeenhet.

För det andra måste något sägas om religionen, på grund av det historiska faktum att kyrkan var en mycket central ideologisk apparat i det feodala Europa. Med tanke på produktivkrafternas och naturkunskapens nivå borde vi förvänta oss att övernaturliga existentiella ideologier om mening- en med livet och döden skulle spela en viktig roll i människornas liv, en roll underbyggd av det lidande som orsakades av krig, farsoter, naturkatastrofer och vanlig knapphet, och som drabbade flertalet män och kvinnor i det feodala samhället. Vi kan kanske även finna en valfrändskap mellan en klassideologi som betonar medfödda sociala skillnader och en religion som erbjuder ett liv efter döden. Behovet av religion som ett medel att tillfredsställa de utsugna massorna framhölls också uttryckligen av en mängd feodala ideologer. Det bör därefter emellertid påpekas att ingen teori om feodalismen och feodala klasser kan förklara vare sig kärninnehållet i de härskande religiösa läroren eller kyrkans ställning. Och det historiska faktum att den katolska kyrkan spelade en viktig roll som opponent mot och måltavla för de europeiska borgerliga revolutionerna, gör den inte till en till sitt väsen feodal institution. (Som vi vet både föregick och överlevde ju kyrkan feodalismen.) Det enda vi kan konstatera är att den på avgörande sätt var institutionellt förbunden med och ideologiskt kopplad till den feodala maktorganisationen.

Klasser existerar alltid i stater, och ur den politiska analysens perspektiv är den viktigaste historiskt inklusiva ideologin den som anropar alla medlemmarna i en stat. Under det feodala systemet var monarkismen i ordets snäva mening just en sådan inklusiv ideologi, som interPELLERADE monarkens alla undersåtar ('subjects'). Med den borgerliga revolutionen kom nationalismen att spela en liknande roll, och även socialistiska stater har ofta tillgripit denna ideologi. Nu är nationalismens historiska förbindelse med den borgerliga revolutionen och det borgerliga våldet något i vissa avseenden rätt förbryllande. Det råder nämligen inte alls samma släktskap mellan den borgerliga klassideologin och nationalismen som mellan socialismen och arbetarideologin. Marknadsrationaliteten och den individualistiska konkurrensen har egentligen

mera gemensamt med en kosmopolitisk ideologi, vilken även varit karaktäristisk för delar av borgarklassen, och särskilt då dess högsta kretsar. Nationalismen förenades med den borgerliga revolutionen genom att tillhandahålla en kampideologi, som mot den dynastiska och/eller koloniala makten ställde en stat av juridiskt fria och jämlika medborgare som omfattade ett visst territorium. I de klassiska fallen kunde borgarklassen leda, och framstå som segrare i, en omfattande och komplicerad revolutionär process. Men för att något närmare kunna utröna nationalismens roll i det etablerade borgerliga väldet, behöver vi grundligare undersöka de inklusivt historiska ideologiernas karaktär.

Inklusiva historiska ideologier är inga formler, enbart uppfunna för att legitimera den härskande klassen. I likhet med själva statskaraktären ger de uttryck för de historiska resultaten av kampen om och i staten. I sina olika konkreta former uttrycker och förvarar de en klasstrukturerad befolknings erfarenheter och minnen. De har sålunda en dubbel karaktär. De uttrycker både en historisk kamptradition (av vilken de folkliga klasserna utgör en betydande del) och resultatet av denna kamp, vilken definitionsmässigt varit en seger för den härskande klassen. De deponerar både kampen om folklig suveränitet och självständighet och den över klasserna spännande enheten mot andra folk i territorium, social ställning och kulturella rättigheter. Eftersom nationalismen spelat en avgörande roll vid borgarklassens makttillträde, är det helt naturligt att den som inklusiv ideologi (som inte kan återföras på klassen) kopplas till borgarklassens välde och diskurs.

Det är emellertid också naturligt att underordnade klasser försöker knyta an till den inklusiva ideologin, eftersom själva dess inklusiva karaktär innebär att den kan riktas mot medlemmar och delar av den härskande klassen. Detta kan ske på endera av två sätt. De underordnade klasserna kan antingen knyta an till den dominerande tendens inom den inklusivt historiska ideologin som ger uttryck för resultatet av historiska strider — märk de feodala böndernas vädjanden till monarken eller hur de flesta arbetarpartierna inom andra internationalen 1914 slöt upp bakom 'nationens sak'. Eller kan de knyta an till folklig kamp som också utgör en del av en stats tradition och ligger i dess historiska ideologi. Den antifascistiska motståndsrörelsen och de antiimperialistiska nationella befrielseörelserna har gett exempel på detta slags koppling. Man kan alltså med utgångspunkt från ideologin hos en underordnad klass antingen ansluta sig till segrarnas sak, dvs omfatta och underkasta sig den nationalistiska saken, eller knyta an till den kamptradition som hänger samman med den 'nationellt folkliga' traditionen.

Det bör innan vi lämnar de inklusivt historiska ideologierna påpekas att en given stats historia och aktuella verklighet normalt innehåller mer än två klasser och dessutom ett antal särskilda skikt. Därför måste en klassrörelse som uttryckligen knyter an till nationellt folkliga traditioner även relatera till andra folkliga klassers kamp. I fallet med arbetarrörelsen under kapitalismen innebär detta vanligen den kamp som förts av bönderna och småborgerligheten.

Klassideologier har alltid att konkurrera med och knyta an till andra positionella ideologier. Det är bara inom arbetarideologin som ett inslag av (ekonomiskt) klassmedvetande tycks vara ett inbyggt drag — även om den feodala aristokratin naturligtvis gjorde en mycket klar åtskillnad mellan adligt och icke-adligt. Detta innebär emellertid inte att klassammanhållningen nödvändigtvis är större inom proletariatet än i andra klasser. Till det som måste vägas in hör också klassammanhållningens logistik, möjligheterna att färdas och kommunicera, som i alla lägen gynnar den härskande klassens ledande kretsar. De viktigaste positionella ideologier som en given klassideologi har att tävla med i sina ansträngningar att konstituera enade klasssubjekt skiljer sig betydligt åt de olika klasserna emellan. Vad gäller den feodala aristokratin, borgarklassen och småborgerligheten ligger det viktigaste indelningselementet inbyggt i själva

klassideologin: hos aristokratin härstamningens och släktens framträdande roll, hos borgarklassen och småborgerligheten den roll som spelas av individens (konkurrensindividualismens subjekt) och, överfört, kärnfamiljens förvärvsförmåga. Arbetarideologin måste för att hävda sig framför allt bemöta och suga upp yrkesideologier — den speciella yrkesinriktningen och -solidariteten hos vissa sysselsättningar och yrken. I den aktuella arbetarhistorien har vi också migrationens viktiga faktum och det åtföljande fenomenet med en av flera folkgrupper bestående arbetarklass, något som marxister ägnat praktiskt taget ingen teoretisk uppmärksamhet åt. Att en arbetsstyrka omfattar flera folk- grupper innebär naturligtvis att den etniska tillhörigheten blir en positionen ideologi som konkurrerar med arbetarideologin.

Det har ovan hävdats att ideologins universum inte kan reduceras till olika klassideologier, men att i ett klassamhälle den ideologiska totaliteten har ett klassmönster och att ideologisk förändring överbestäms av klasskampen. Tesen om ideologiernas klassmönster förutsätter inte någon föreställning om 'representation'. Klassideologier 'representerar' i likhet med klasspolitik inget utöver sig själva, vare sig 'klassintressen' eller något annat. Föreställningen om en 'representation' är i själva verket en del av marxismens utilitaristiska arv, vilket definitivt bör överges.

Klassmönster hänför sig till två olika företeelser. För det första det empiriskt observerbara att ett och samma ideologiska tema står på skilda sätt i samband med olika klassers existenssätt, och därmed tenderar att mer eller mindre omformuleras efter klasslinjer. Och för att människor ska kunna handla som subjekt och innehavare av specifika klasspositioner måste de, för det andra, genom klassideologier formas till klasssubjekt, som analytiskt definieras utifrån produktionsförhållandena. Dessa klassideologier existerar därför med olika slags koppling till icke-klassmässiga ideologier. Nedanstående figur illustrerar argumentationen:

Figur 1. Ideologiers klassmönster

		Historiska existensformer och teoretiskt definierade ideologier hos:		
		Klass A	Klass B	Klass C
Icke-klassideologier hos (t ex):	Köns- och åldersspecifik individualitet	A		
		B		
Religion		A		
		B		
Etnisk tillhörighet		A		
		B		

Enligt den historiska materialismen tenderar variationen bland den ideologiska artikuleringens skärningspunkter att vara större utmed den horisontella än längs den vertikala axeln. Förändringar utmed den historiska horisontalaxeln tenderar att ha större effekter på den vertikala dimensionen än omvänt. Det är det senare påståendet som är det centrala i marxismen, att klassdynamiken är starkare och klarare analytiskt gripbar än en köns-, religions- eller nationsdynamik. Med det står och faller den historiska materialismen. Däremot kan teorin anpassa sig till avvikelser från den första regeln, vilka kan förklaras av specifika former av klassformering och klasskamp. Det medgivandet bör marxister göra, eftersom det är ett faktum att t ex politiska ideologier i USA ofta varierat mer efter etnisk och religiös tillhörighet än efter klass.

4. Klassideologiers utveckling och förvandlingar

Klassideologier i ovan definierade mening är inga doktriner eller genomarbetade diskurser. De är snarare klassspecifika *grundtemata* i diskurser som varierar enormt i konkret form och grad av elaborering. Dessa grundtemata är den ideologiska motsvarigheten till klassernas sociala styrka och icke-diskursiva praktiker. Och de intellektuella, den diskursiva praktikens specialister, är institutionellt förbundna med sociala klasser, hur stor den 'relativa autonomi' hos deras underordning-kvalificering än är.

Formerandet av specialistgrupper och intellektuella skikt är en sida av den sociala arbetsdelningen som är vidare än vad som impliceras av produktionsförhållandena. Deras intellektuella formering knyter an till hela universum av ideologier, vilket inte utan vidare kan återföras till klassideologiernas domän. Särskilt viktig är deras relation till inklusivt existentiella ideologier, religion och världslig filosofi, och till inklusivt historiska ideologier som är kopplade till staten. Formerandet av sådana intellektuella överbestäms emellertid av formen hos och mängden av merarbetstillägnelse — en process som utgör de intellektuella institutionernas materiella grund, bestämmer de grundläggande sociala krafter som de intellektuella måste förhålla sig till och, i fallet med statsintellektuella, i stor utsträckning föreskriver deras uppgifter som del av klassspecifika staters klassspecifika uppgifter. Dessa existentiellt och historiskt inklusiva intellektuella svarar mot det som Gramsci benämnde 'traditionella' intellektuella.³⁷

Gramsci skilde dem från 'organiska' intellektuella vilka direkt utgör en del av klassspecifika praktiker, som är klassideologiernas specialister och utvecklare. Liberala författare i ekonomi och politik, affärsadvokater, tekniker, reklamspecialister, borgerliga politiker och journalister är exempel på borgarklassens 'organiska' intellektuella. Också arbetarklassen har producerat sina intellektuella: talare, organisatörer, författare av broschyrer och sånger, journalister, lärare vid fackliga och politiska skolor osv.

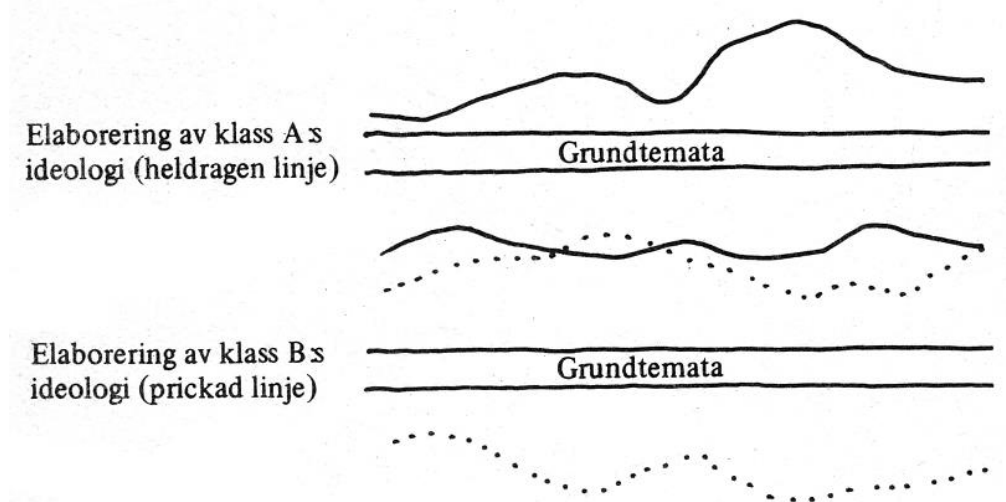
Den skillnad som här görs stämmer överens med Gramscis men vilar på en annan grund. Här ligger den mellan de specialiserade producenterna, utvecklarna och spridarna av å ena sidan existentiella och historiska inklusiva ideologier som på skiftande sätt är kopplade till olika klasser, och å andra sidan av specifika klassideologier. Gramscis något ologiska motsatspar kan sägas påvisa som faktum värt att notera, att den feodala aristokratien hade relativt få egna intellektuella och att prästerskapet under feodalismen utgjorde den viktigaste intelligentian.

Klassers framväxt och kamp innebär produktion av organiska klassintellektuella och tjänar samtidigt till att omstrukturera och omforma den traditionella intelligentian. Under vissa omständigheter kan vissa medlemmar av eller sektorer inom denna intelligentia komma att överge gamla klassband och upprätta förbindelse med en ny klass. Marx' och Engels' anslutning till arbetarrörelsen är naturligtvis ett berömt exempel på denna process. Men som antyds ovan och som jag i annat sammanhang mera detaljerat har visat, är detta inget ensidigt fenomen varigenom bildade intellektuella bringar ljus åt massorna (något som Kautskys uppfattning kan ge intryck av), utan en komplicerad tvåvägsprocess av inläring och avläring.

Klassideologier utvecklas, elaboreras, konkurrerar, kolliderar och påverkas på otaliga sätt av andra diskurser, inklusive dem från andra klasser. Denna utveckling rör sig kring klassernas specifika grundtemata, genom de intellektuellas arbete i ständig interaktion med klasspraktiken och inom historiskt given meningsproduktion och -kommunikation. Variationerna i klassideologiernas utveckling och elaborering över tiden och i olika samhällsformationer kan illustreras med följande figur:

³⁷ A Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, London 1971.

Figur 2. Klassideologiers utveckling

Respektive grundtemata betecknas med heldragen dubbellinje

De intellektuellas, i Gramscis fulla innebörd av ordet, uppgift begränsas förvisso inte till att elaborera ideologier. Mycket viktig är också deras uppgift att ställa ideologier mot varandra, skärpa och klargöra skillnader, och därigenom utveckla och intensifiera engagemanget för vissa ideologier. Vi återvänder till frågan om ideologisk mobilisering.

IV. Ideologiernas sociala ordning

1. Ideologi som social process

Efter att ha lagt fram några allmänna påståenden om ideologiernas generella sätt att verka, deras materiella bestämning och klasstrukturering, ska vi något mer konkret se på hur de fungerar, särskilt i samtida kapitalistiska samhällen.

För att vinna förståelse om samhällsordning och om ideologi, framför allt i de nutida kapitalistiska samhällena, måste vi först inse att ideologierna de facto opererar i ett tillstånd av oordning i motsats till den inom idéhistorien traditionella uppfattningen. Ideologier fungerar varken som tankegestalter vi äger och omsätter i handlingar eller som genomarbetade texter med de stora andarnas tankar, vilka sedan andra betraktar, lär sig, godtar eller förkastar likt utställningsbesökare. Om man vill förstå hur ideologierna opererar i ett givet samhälle krävs först och främst att vi inte ser dem som ägodelar eller texter utan som k. Det är just som sådana processer de interpellierar eller anropar oss, och den sällsyntaste formen av interpellation är den som förutsättes av den traditionella idéhistorien, nämligen en genomarbetad, skriven text som talar direkt till en ensam läsare.

I egenskap av pågående sociala processer är ideologierna därmed inte något vi äger. De utgör inget 'sinnestillstånd', framför allt därför att de ideologiska interpellationerna oavlatligt konstituerar och omkonstituerar vilka vi är. En enskild människa kan handla som ett mer eller mindre obegränsat antal subjekt, och under loppet av ett enskilt mänskligt liv iscensätts ett stort antal subjektiviteter. I varje situation har, särskilt i ett modernt, komplicerat samhälle, varje människa i regel många olika subjektiviteter som är möjliga att tillämpa, även om hon oftast bara kan använda en i taget. Ideologier går i sär, konkurrerar och kolliderar inte bara i vad de säger om den värld vi bebor, utan även i vad de säger om vem vi är, i vad slags subjekt de interpellierar. Och

dessa interpellationer om vad som existerar står vanligen i samband med olika interpellationer om vad som är rätt och möjligt för detta subjekt.

När t ex en strejk utlyses kan arbetaren anropas som medlem av arbetarklassen, som fackföreningsmedlem, som arbetskamrat, som trogen gammal anställd hos en bra arbetsgivare, som far eller mor, som hederlig arbetare, som god medborgare, som kommunist eller antikommunist, som kristen osv. Den typ av anrop jag accepterar — 'Ja, sådan är jag, det är jag!' — har konsekvenser för hur jag svarar på strejkkallelsen. Den ideologiska kampen utkämpas inte bara mellan konkurrerande världsåskådningar. Den är också en kamp om hävdandet av en bestämd subjektivitet — som t ex troende, medborgare eller klassmedlem; om definitionen (innefattandet i eller uteslutande från) av bestämda subjekt som de 'produktiva klasserna', 'folket' eller de 'utsugna'; om vilken subjektivitet som ska tillämpas, som i fallet med strejkmaningen.

Påståendet att ideologier interPELLERAR subjekt innebär att de inte av ett fixt och enhetligt subjekt mottas som något utifrån kommande. När en viss interpellation tas emot, förändras och (om)-konstitueras mottagaren. Den ofta uppmärksammade kontrasten hos en och samma arbetargrupp mellan uttryck för foglighet/tillfredsställelse och plötsliga, upproriska utbrott är endast ett dramatiskt specialfall av detta allmänna fenomen. Som föremål för motstridiga eller helt enkelt konkurrerande interpellationer är mottagaren inte nödvändigtvis logiskt konsekvent i det som han/hon mottar eller i sina svar och svarshandlingar. Dessutom är den psykiska struktur som ligger bakom vår medvetna subjektivitet heller inget solitt block utan ett fält av motstridiga krafter. Än viktigare är emellertid det faktum att den ideologiska formeringen och omformeringen av subjektiviteter är en social process. De plötsliga växlingarna mellan foglighet och uppror är kollektiva processer, inte bara en serie individuella förändringar. Dessa kollektiva processer styrs i stor utsträckning av öppningar och stängningar i den befintliga maktmatrisen av bekräftelser och sanktioner. Dessa öppningar och stängningar kan till en början vara helt små, för att därpå snabbt vidgas genom motmaktens eller maktlöshetens kollektiva dynamik.

Det är inte bara de interPELLERADE eller interPELLERANDE subjekten som saknar fast enhet och sammanhang. Ideologierna gör det också. Av etiketterings- eller analyskäl kan olika ideologier avgränsas efter ursprung, ämne, innehåll och interPELLERAT subjekt, men som pågående processer av interpellation och diskurs saknar de naturliga gränser sinsemellan. Det finns inga naturliga kriterier som skiljer en ideologi från en annan eller ett ideologielement från den helhet som det ingår i. Särskilt i dagens öppna och komplicerade samhällen är det så att olika ideologier, hur de nu definieras, inte bara samexisterar, konkurrerar och kolliderar utan även överlappar, påverkar och smittar varandra. Detta gäller både för relationerna mellan olika klassideologier och mellan klassmässiga och icke-klassmässiga ideologier. Det är bara i egenskap av analytisk konstruktion och i genomarbetad form, kanske som skriven doktrin, som en klassideologi existerar i själv-tillräcklig enhet.

Ideologierna opererar dessutom inte heller som immateriella idéer eller interpellationer. De produceras, överförs och mottas i bestämda, materiellt kringgärdade sociala situationer och genom speciella kommunikationsmedel och -praktiker, vilkas materiella specificitet påverkar ideologins effektivitet. Teknologin påverkar kommunikationens möjliga räckvidd och kostnaden kommunikationsmedlens utbredning. Vidare tenderar kommunikationens teknologi och ekologi att oavsett ägaren påverka de ideologiska styrkeförhållandena. Det utåt stängda och inåt täta och komplicerade nätet i en studiecirkel eller på ett organisationsmöte tenderar att skapa en relativt stabil, kollektiv effekt. En annan typ av effekt är den kortvariga påverkan av ett högtalarförstärkt budskap till ett massmöte eller den individualiserade effekt som ligger inbyggd i ett TV-tal som man ser hemma, även om det är klassinterpellationer som sänds ut.

Låt oss sluta detta avsnitt med att kort granska vissa aspekter av hur ideologiska strider förs, vinnas och förloras — även om vi inte kan ge någon handledning i 'hur man vinner en ideologisk diskussion'. Det som i en ideologisk strid står på spel är antingen omkonstituerandet — dvs frigörelsen-återunderkastelsen samt omkvalificeringen — av redan konstituerade subjekt, eller reproduktionen av dem inför en utmaning. I denna process finns det fyra slags problem att lösa. För det första måste talaren eller 'agitatorn' etablera sin rätt att tala till och bli hörd av de anropade subjekten, i egenskap av att vara en av dem eller att ha en ställning och ett slag av kunskap som på något sätt passar med deras uppfattning om vad som skapar respekt. För det andra måste han/hon hävda den överskuggande relevansen av ett visst slags identitet t ex 'arbetare' i motsats till 'kristna', 'svenskar' eller 'fotbollsintresserade'. Detta interpellationssätt förutsätter därför att man slår fast, att vissa aspekter hos världen är viktigare än andra — t ex att utsugning är viktigare än ömsesidigt beroende eller relativt välstånd. Detta åstadkommes genom att man refererar och knyter an till vissa erfarenheter — aktuella och tidigare — hos de interPELLERADE. För det tredje måste interpellationer om vad som är bra och dåligt kopplas till element i de förhärskande normativa uppfattningarna. Man kan sålunda, följande en logisk tråd som utgår från förhärskande uppfattningar, t ex hävda att nya och ändrade omständigheter förutsätter accepterandet av vissa nya normer. Slutligen förutsätter en maning till visst slags handling att den föreslagna kursen är den enda eller bästa vägen att nå de normativa målen. Och detta kräver i sin tur att talaren knyter an till befintliga erfarenheter. Alternativt kan det vara nödvändigt att hävda en normativ princip, enligt vilken en viss handlingsväg är en etisk nödvändighet oberoende av möjligheten till framgång. Den ideologiska striden utkämpas alltid inom en matris av icke-diskursiva bekräftelser och sanktioner, gamla och nya, med en bestämd uppsättning kommunikationsmedel och i ett bestämt ekologiskt kommunikationssammanhang.

Det ovan sagda är naturligtvis högst allmänt. Det borde emellertid vara nog för att visa, att segern i en ideologisk eller hegemonisk kamp förutsätter mycket mer än att ha ett 'riktigt program', att göra 'riktiga interpellationer' eller tillhandahålla en 'korrekt ledning'.

2. Den ideologiska diskursens sociala organisation

Även om ideologiernas sätt att verka inte kan reduceras till de hanterliga skrivna storheter som den klassiske ide'historikern sysslar med, eller till de aktuella huvudfrågor som fascinerar eller retar kulturkritikern, finns det i varje samhälle ändå en ideologisk ordning av makt, kontroll och dominans. Vi har uppfattat ideologin som opererande genom diskursiva praktiker vilka är inskrivna i matriser av icke-diskursiv praktik (eller mera exakt som praktiker med en dominerande diskursiv dimension inskrivna i praktiker där den icke-diskursiva dimensionen dominerar). Av detta följer att det i organiserandet av en ideologisk dominans finns två komponenter. Den ena gäller uppbygget och vidmakthållandet av en bestämd diskursiv ordning och den andra användningen av de icke-diskursiva dimensionerna bekräftelse och sanktion.

Att i ett visst samhälle bygga upp en diskursiv ordning är det historiska resultatet av kamp som förs mellan sociala krafter i avgörande moment av motsättning och kris. Enligt den historiska materialismen är i klassamhällen dessa striders avgörande aspekt klasskampen, och den resulterande diskursiva ordningen är en klassordning som hänger samman med de existentiella och inklusivt historiska diskurserna. Vidmakthållandet av en given diskursiv ordning innefattar, i den dimension där det diskursiva överväger, produktionen och reproduktionen av diskursiva bekräftelser och sanktioner samt av en bestämd struktur hos den samhälleliga diskursen.

Den diskursiva bekräftelsen av en bestämd ideologi eller ideologisk ordning organiseras genom bekräftande symbolism eller *ritual*, från den kristna nattvarden till viftandet med nationsflaggor

och sjungandet av Internationalen. Distinktionen mellan en ritual och en materiell bekräftelse är analytisk och ingen distinktion mellan till sin substans rituella och icke-rituella praktiker. T ex är i en kapitalistisk stat varje politiskt val en bekräftelse på den liberala politiska ideologin. I den mån resultatet är förutbestämt av gränser för vem som får driva en effektiv kampanj eller av regelrätt valfusk är bekräftelsen övervägande rituell. Men i den mån resultatet är öppet bör vi betrakta bekräftelsen som övervägande materiell. — I de 'reellt existerande' socialistiska staterna har de allmänna valen huvudsakligen en rituellt demokratisk karaktär.

Den (övervägande) diskursiva formen av sanktion är en begränsande typ av interpellation som negerar subjektiviteten genom att förvandla den interPELLERADE till objekt. Detta är *exkommunikationen*, vars offer utestängs från fortsatt meningsfullt samtal i egenskap av sinnessjuk, fördärvad, förrädare, utlänning osv. Den exkommunicerade döms, för tid eller evighet, till ideologisk icke-existens. Honom lyssnar man inte till, han är målet för ideologisk objektifiering, någon vars yttranden behandlas endast som symtom på något annat, på sinnessjukdom, fördärv och liknande. Vanligen kombineras ideologisk exkommunikation med de materiella sanktionerna utstötning, inspärning eller död.

I sin diskussion om diskursens strukturering har Foucault upprättat en vettig lista över procedurer som används för att kontrollera, utvälja, organisera och sprida diskurser, procedurer som han grupperar under de tre huvudtyperna utestängning, begränsning och tillägnelse.³⁸ Utan att kritiskt undersöka de specifika inslagen i Foucaults analytiska metod kan vi använda dessa tre kategorier som ett sätt att sammanfatta diskursens sociala organisation. Men även om vi inte kan diskutera Foucaults problematik, bör vi kanske omformulera procedurerna till en mera generell terminologi. Vi tänker därför beteckna dem som restriktion, avskärmning och avgränsad tillägnelse av diskurser.

Restriktion av diskurser betecknar socialt institutionaliserade restriktioner för vem som får tala, hur mycket som får sägas, vad man kan tala om och vid vilka tillfällen. Detta slags restriktioner finns i olika form och utsträckning i varje samhälle och förutsätter alls inga statliga censurinstitutioner. De verkar framför allt genom fastslagna subjektivitetsdefinitioner och -mönster, samt stötts av exkommunicerande och materiella sanktioner och genom fördelningen av kommunikationsmedel. Den befintliga ordningen av ideologiskt fastställd subjektivitet innebär att i en given situation endast personer av viss ålder, könstillhörighet, kunskap, samhällsställning osv tillåts tala (eller blir åhörda), om vissa ämnen, under utmätt tid.

Avskärmning av diskurser syftar på de inre procedurer i en given diskurs som är avsedda att avskärma den från andra ideologier som existerar/tillåts existera. En sådan procedur är auktorisering. Den etablerar principen att en auktor — Gud (den förment verkliga författaren till de 'spökskrivna' böckerna Bibeln och Koranen), Marx eller någon annan — eller vissa auktorer, eller en viss sorts — är den ende/de enda (eller viktigaste) som kan komma med giltiga påståenden. En annan procedur är att garantera en ständig repetition av en given diskurs genom att de enda giltiga yttrandena utöver den auktoriserade texten själv är exeges, kommentarer och omtolkningar. Det finns även en allmännare form att avskärma en given diskurs, nämligen att organisera den som disciplin inom en institutionaliserad domän av yttranden, metoder, utsagor och spelregler. Akademiska discipliner är typiska exempel på sådan avskärmning. Men också 'politiken' kan förvandlas till en disciplin i denna mening, vilket den revolutionära arbetarrörelsen och kvinnorörelsen har avslöjat i sin olika och inte sällan kolliderande opposition mot den manligt-borgerliga politiska diskursen och dito praktiken.

³⁸ *L'ordre du discours*, a a.

Strukturerandet av en diskursiv ordning innebär dessutom en *avgränsad tillägnelse* av diskurser: mottagandet inskränks till vissa tillägnelseformer. T ex är den religiösa diskursen, 'utbildningen', politiska tal och diskussioner förlagda till bestämda ekologiska sammanhang, till kyrkor, skolor, de politiska kampanjernas särskilda perioder och lokaliteter.

Denna sociala organisation av diskurserna omgärdas av icke-diskursiv bekräftelse och genom sanktionerna inspärning, utstötning, våld, död, böter, arbetslöshet, konkurs, svält osv.

3. Ideologiska apparater

Ideologiska interpellationer görs ständigt, överallt och av alla. De har alltid en icke-diskursiv, materiell sida, men det är knappast meningsfullt att med Althusser påstå att ideologier endast existerar i apparater, om inte ordet 'apparat' töms på all betydelse av institution. Än mindre står att vinna med att kalla ideologiernas institutionella matriser för 'statsapparater'. Många av de apparater som Althusser nämner, t ex familjen, utgör alls ingen del av staten i ordets vanliga mening. Det förefaller rätt ofruktbart, och ur analytisk synpunkt rentav direkt förvirrande, att utsträcka begreppet 'stat' till att täcka allt som tjänar reproduktionen av en given social ordning. Dessutom går det mot den marxistiska uppfattningen om staten som en speciell organisation, skild från resten av samhället och avhängig existensen av klasser. Althusser är själv inte längre beredd att försvara den teoretiska nödvändigheten av begreppet 'ideologisk statsapparat', men vidhåller att det avgörande är att inse det inre sambandet mellan de ideologiska apparaterna och staten (i termens vanliga mening).³⁹ Detta menar jag är ett både korrekt och viktigt sätt att ställa frågan. De ideologiska apparaterna är del av ett samhälles maktorganisation, och de sociala maktförhållandena förtätas och förkroppsligas inom staten. T ex regleras familjen genom statlig lagstiftning och rättsskipning samt påverkas av de former för manlighet och kvinnlighet, sexuell förening, föräldraskap och barndom som förbjuds, tillåts eller gynnas av staten. Å andra sidan förmår den statliga ordningen knappast någonsin att genomsyra allt. Ibland innehåller den avsevärda luckor och flyktmöjligheter.

Men även om ideologiska interpellationer försiggår överallt, tenderar både diskursen och dess skyddsmekanismer restriktion, avskärmning och avgränsad tillägnelse — i förening med motsvarande bekräftelser, sanktioner, ritualer och ex-kommunikationer — att alla klumpas samman vid vissa knutpunkter i den samhälleliga processen, vilka vi kan kalla ideologiska apparater. Dessa apparater är miljöer av koncentrerade diskurser och tillhörande icke-diskursiva praktiker, och centra för ideologisk konflikt. Diskursernas sociala organisering innebär att en uppsättning ideologiska apparater på ett bestämt sätt är strukturerade till ett system av kopplingar och ömsesidigt beroende.

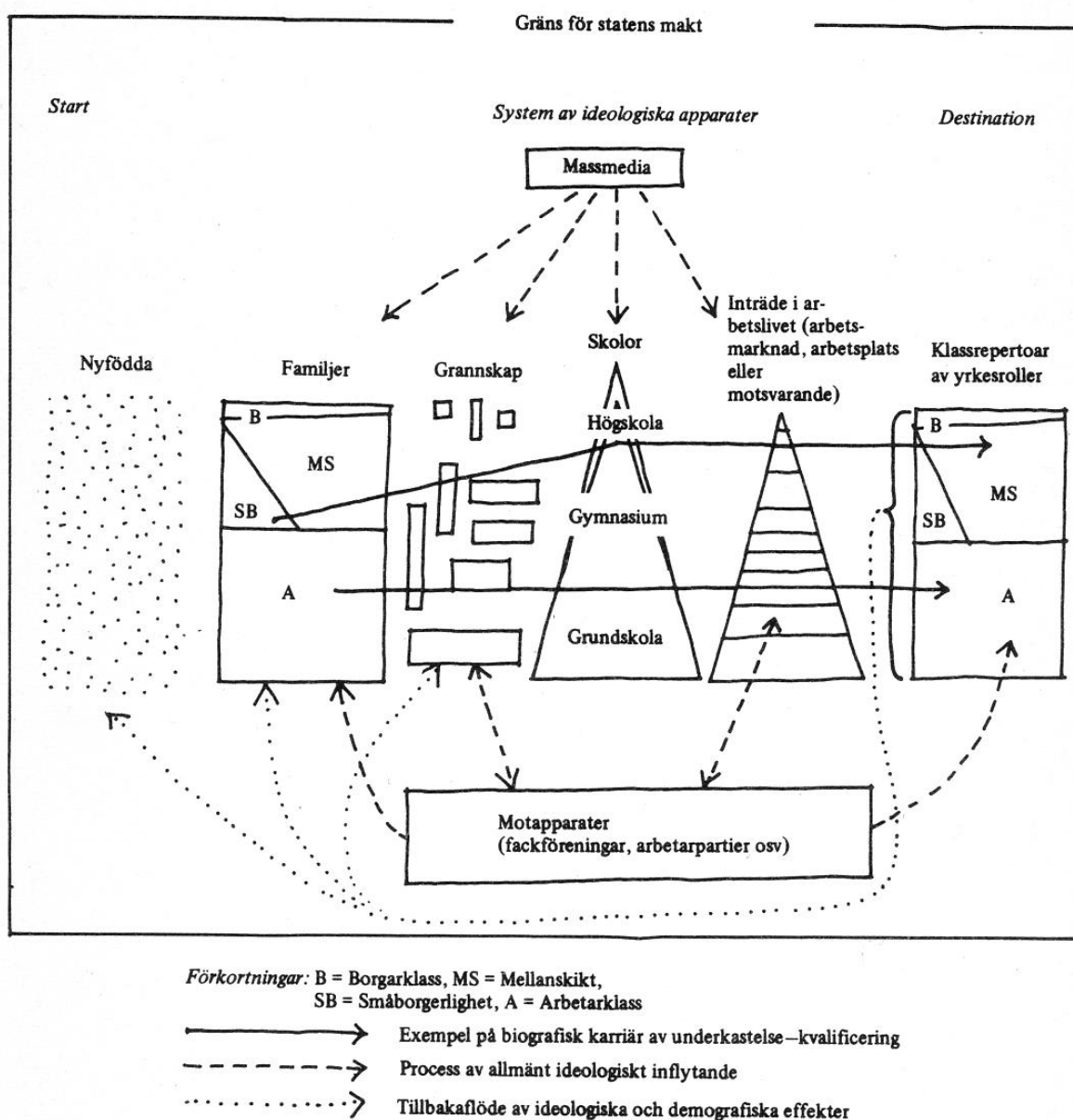
Vi kan illustrera systemet av ideologiska apparater genom en enkel modell för hur klassmedlemmarna formas i dagens utvecklade kapitalistiska samhällen. Om vi för enkelhetens och hanterlighetens skull antar att mönstret av klassroller eller -platser är givet och bestämt, går samhällsordningens reproduktionsproblem ut på att underkasta och kvalificera barnen i en ny generation på ett sådant sätt, att platserna i givna proportioner besätts av subjekt med för varje (typ av) roll adekvata färdigheter. I termer av klassideologi innebär detta i första hand två processer: a) att inympa den härskande klassens ego-ideologi (genom dess familjer, skolor osv) hos de nya medlemmar som föds in i klassen eller hos dem som tillåts komma in i den utifrån, och b) att lära de styrda klassernas blivande medlemmar den härskande klassens alter-ideologis dominans över deras egen (i vilken process statens lagstiftande och dömande makt, understödd av repressionens

³⁹ Althusser i personligt meddelande till författaren i april 1979.

krafter, vanligen är en väsentlig del). Denna bekräftelse-kvalifikation förverkligas i ett system av med varandra förbundna ideologiska apparater.

Alla sådana apparater genomförs av klasskampen, men även i en förenklad modell bör vi göra skillnad mellan två typer av apparater med uppgift att forma klassmedlemmar. Den ena är *till övervägande del* en manifestation av den härskande klassens (eller alliansens) makt- och diskursorganisation, medan den andra utgörs av vad vi kan kalla motapparater, vilka huvudsakligen om än i skiftande grad uttrycker de styrda klassernas diskurs och motstånd.

Figur 3. Ideologiska apparater i den process varigenom klassmedlemmar underordnas och kvalificeras

Ovanstående modell är rent deskriptiv. Den vill visa grunddragen i formeringen av nya klassmedlemmar och det sätt på vilket de ideologiska apparaterna knyts samman i denna process. Den belyser också mycket klart de svåra begränsningarna i den liberala upptagenheten med mobilitet — dvs frågan om huruvida de enskilda biografiska karriärerna är raka (ingen mobilitet), eller

kröker uppåt eller nedåt. Ingetdera påverkar klasstrukturen längst till höger i figuren. Det som mobilitets-graden verkligen påverkar är emellertid styrkan hos den borgerliga ideologin, vars på konkurrens uppbyggda individualism materiellt bekräftas genom mobilitetsvägarna, de uppåt- eller nedåtlutande karriärkurvorna. I den meningen kan den borgerliga sociologins stora intresse för social rörlighet ses som upptagenhet med en viktig sida av det borgerliga herraväldet.

Ett par ytterligare anmärkningar kan behöva göras om de i modellen inbyggda förenklingarna. Det förutsätts här att könet är irrelevant för formeringen av klassmedlemmar, fast vi redan understrukit att detta inte är fallet. Många kvinnor, särskilt inom borgarklassen, formas till att bli husrur åt manliga medlemmar av sin klass. Vidare, i praktiken utgör de ideologiska apparaterna, i motsats till vad figuren kan ge sken av, ingen irreversibel följd. Normalt kommer man in i dem i angiven riktning, men apparater som man redan inträtt i fortsätter vanligen att verka samtidigt med de nya.

Figuren ger lätt intryck av en orealistiskt god anpassning mellan de formativa apparaterna och klasstrukturen. Men i verkligheten är klasstrukturen inte statisk, och varje generationskohort innehåller sina formativa misslyckanden. Och det sätt på vilket modellen infogar kretsen av tillbakaflöde från klasstrukturen till de ideologiska apparaterna och det demografiska mönstret överför, liksom bilden av de styrda klassernas motapparater, endast svagt och abstrakt den komplexitet som är inbyggd i den utvidgade reproduktionen och klasskampen. Något annat som bör noteras är försöket att i figuren antyda, att grannskap inte bara är lokaliteter utan även klasstrukturerade platser för ideologisk formering.

En annan viktig aspekt som är mycket svår att förmedla med en figur är den inbyggt dubbeltydiga rollen hos arbetarfamiljer, arbetardominerade grannskap och arbetsplatser. Under en pågående kapitalistisk reproduktionsprocess är den arbetarnas ego-ideologi som alstras i och sprids genom dem definitionsmässigt sammanknuten med inympandet av borgerlig alter-ideologi. Men samtidigt producerar och sprider de arbetarklassens alter-ideologi, och är alltså i skiftande grad platser för motstånd. Modellen försöker avbilda detta genom att dra dubbelriktade linjer av ideologiskt inflytande mellan å ena sidan arbetarfamiljer, arbetargrannskap och arbetardominerade arbetsplatser och å andra sidan den organiserade arbetarrörelsens egna ideologiska motapparater.

Slutligen graderar modellen inte apparaterna efter relativ vikt och betydelse. Denna tycks skifta betydligt från land till land, och man kan försvara en skeptisk hållning till det som hävdats av många franska marxister av den althusserianska riktningen, att skolväsendet är (den samtida) kapitalismens viktigaste ideologiska apparat. Exempelvis varierar skolutbildningens betydelse i förhållande till senioritet och utbildning på arbetsplatsen påtagligt inom den kapitalistiska geografien såväl som inom den kapitalistiska historien. Det gör även grannskapets betydelse i förhållande till exempelvis massmedia. Det var mycket större i de klassiska arbetarsamhällena före andra världskriget än i dag. Det är vanligen starkare i etniskt heterogena samhällen, där en etnisk bostadssegregering förstärker den klassmässiga, än i de som i detta avseende är homogena. Och grannskapen är viktigare i de latinska länderna med deras gamla lokala offentlighet på kaféer, gator och marknader än i de germanska och anglosaxiska länderna.

V. Ideologi och politisk makt

Detta kapitel avser att utreda något om ideologins roll i organiserandet och upprätthållandet av politisk makt. Det berör några av den politiska teorins centrala problem genom att utveckla en kritik av och ett alternativ till de klassiska och ännu förhärskande problemställningarna våld och samtycke, legitimitet respektive sant och mystifierat medvetande.

1 Former av ideologiskt herravälde

Modellen ovan skisserade konturerna till hur ett ideologiskt system organiseras, men behandlade inte de ideologiska underkastelsemekanismer som garanterar att den härskande klassens välde åtljyds av de styrda. Vi övergår i detta avsnitt till en analys av detta.

Det ideologiska sammanhang som förbinder befolkningen med en given regim, som dennas lydiga undersåtar, är till sitt väsen mycket komplicerat och uppvisar naturligtvis stor empirisk variation. Inte desto mindre förefaller det möjligt att avgränsa mekanismernas huvudtyper utifrån deras verkningar av dominans och lydnad.

De typbestämmande axlarna är för det första de tre redan identifierade interpellationssätten, som kretsar kring det existerande, det goda och det möjliga. Denna dimension hänför sig till den nu rådande situationen, till (det förhärskande) sättet att tala om och tänka på den. Den andra dimensionen hänför sig däremot till föreställningarna om det icke närvarande. Här har interpellationssätten slagits samman och därefter uppdelats efter hur de besvarar frågan: Finns det ett tänkbart bättre alternativ till det nuvarande styret? Ja eller Nej. Logiken bakom denna andra axel är att det finns betydande skillnad mellan lydnad som inneboende nödvändighet (eller inneboende rationell nödvändighet) och lydnad som baseras på villkorliga överväganden.

Underkastelsemekanismer utifrån deras ideologiska dominanseffekt

Interpellationssätt med avseende på det nu rådande läget i termer av:	Är ett bättre alternativ tänkbart?	
	Ja	Nej
Vad som existerar	Anpassning	Känsla av oundviklighet
Vad som är gott	Känsla av representation	Underdånighet
Vad som är möjligt	Fruktan	Resignation

Det eventuella värdet hos denna typologi ligger inte i dess klassificerande funktion, och detta var i alla händelser inte avsikten med att genomföra klassificeringen. En sådan procedur leder sällan särskilt långt i förståelse, och i detta fall skulle den skjuta vid sidan av målet eftersom mekanismerna tenderar att empiriskt vara sammanflätade inbördes. Den ska i stället ses som ett analysredskap som är både teoretiskt systematiskt (som motsats till intuitivt och ad hoc-artat) och tillräckligt komplext. Den erbjuder en väg bort från det hämmande begreppsparat tvång/samtycke, och de rationalistiskt idealistiska traditionerna om 'legitimitet' och 'falskt medvetande'.

Ovanstående sex typer är generella mekanismer för ideologiskt herravälde, av klasser och av andra makthavare — som sådana fungerar de som fogar eller länkar mellan de härskandes och de behärskades ideologier. De verkar alla inom dagens borgerligt demokratiska samhällen, även om deras relativa betydelse varierar från land till land och från en tidpunkt till en annan. En strategi för social omvandling och revolution har därför att bekämpa alla dessa former. De termer som använts för att beteckna herraväldets sex effekter torde i stor utsträckning tala för sig själva, men en del ytterligare klargöranden kan kanske behövas. De tre i den vänstra kolumnen anger skäl för att man inte engagerar sig för den förbättring man anser tänkbar. De tre i den högra uttrycker varför man anser en bättre ordning otänkbar.

Anpassning hänför sig till den typ av underkastelse där härskarna åtljyds därför att de behärskade har konstituerats att betrakta annat i världen som viktigare än både sin aktuella underkastelse och utsikterna till en alternativ regim. Till detta andra kan vi räkna arbete, prestation (oberoende av

utsugning), fritid, konsumtion, familj, sex och idrott. Som uppräknningen visar är alltsammans centrala mänskliga aktiviteter, och anpassningen är troligen den vanligaste formen av dominerad underkastelse. Anpassningen tycks åstadkommas genom en speciell social fördelning av kunskap och okunskap. Samtidens förtryckande och utsugande sidor hålls i mörker eller skugga, medan strålkastarljuset är fäst på möjligheterna. Framgången för detta ljus- och skuggspel är emellertid avhängigt dess förmåga att bekräftas och sanktioneras.

Anpassning omfattar även möjligheten till anpassad opposition. Det kan hos en existerande regim finnas vissa aspekter som människorna är inställda på att bemöta med opposition och lydnadsvägran, men som de inte systematiskt bekämpar till den grad att deras egna krav tillfredsställs. Sådan anpassad opposition sträcker sig från manspräglad, affärsmässig fackföreningsanda till icke klassmedveten etnisk självhävdelse och 'opolitisk' feminism.

Anpassad opposition kan ses som bestämd av en bekräftelse- och sanktionsmatris, vilken på ett särskilt sätt strukturerar vad som existerar och vad som är möjligt. Det som existerar är ett visst maktsystem, och det som är möjligt består av ett snävt definierat antal systemförenliga utvägar. Detta är en mycket viktig underkastelsemekanism, eftersom den bland de behärskade ofta ger upphov till normer om vad som är bra och dåligt, genom att först avgränsa vad som kan eftersträvas och därefter skapa positiv knytning till de valmöjligheter som maktsystemet medger. Den amerikanske sociologen Michael Burawoy har visat hur denna mekanism fungerar bland arbetare i arbetsprocessen under ett ackordssystem: 'I arbetsprocessen ligger grunden till samtycke i att aktiviteterna organiseras som ställde de arbetaren inför ett reellt val, hur inskränkt valet [i synnerhet på resultatnivå] än må vara. Det är medverkan i ett val som skapar samtycke.' Han har liknat denna definition av verkligheten och dess avgränsat många, osäkra resultat vid ett spel och betonar: 'Spelet framgår inte ur en på förhand uppgjord konsensus utan ur historiskt specifik kamp för anpassning till de försakelser som är inbyggda i arbetet, och ur strider med företagsledningen om definitionen av reglerna.'⁴⁰ Men när det väl existerar skapar spelet samtycke och anpassning.

Burawoys diskussion lyfter fram både en viktig dominans-mekanism och en viktig process för materiell bestämning av ideologin. Det verkar som om den kunde utsträckas även till andra områden, t ex den borgerliga demokratin. Som jag i annat sammanhang visat utvecklades denna ur specifik historisk, proletär och folklig, socialistisk eller socialt radikal kamp mot borgarklassen, men så snart den kom att existera som 'spel' har den alstrat anpassning och positiv knytning till sina demokratiska institutioner inom bourgeoisin och till sin kapitalistiska ram bland arbetarpartierna. Så länge den materiellt upprätthålles framstår den som det enda spelbara spelet.

Känslan av *oundviklighet* hänför sig givetvis till lydnad på grund av okunskap om varje alternativ. Det vore misstag att betrakta detta som en äldre form av fatalism. Det är snarare ett inslag i den politiska marginaliseringen av stora befolkningssektorer inom våra dagars utvecklade kapitalistiska samhällen. I synnerhet Förenta staterna har åstadkommit en ytterst omfattande marginalisering, som nått så långt att endast halva den röstberättigade befolkningen röstar i presidentvalen och långt färre i de övriga. Politisk marginalisering innebär att ställas och ställa sig utanför det politiska systemet, vilket ses som omöjligt att påverka utan att man fördenskull tillskriver det någon godhet eller rättvisa. Marginaliseringen tycks ofta åtföljas av en cyniskt kritisk syn på de styrande.

När de härskande åtljods därför att de antas härskas på uppdrag av de behärskade, och därför att denna situation betraktas som bra, kan vi tala om en lydnad som bygger på känsla av *represen-*

⁴⁰ M Burawoy, a a, s 27 resp s 82.

tation. Det kan invändas att det är vilseledande att kalla detta för en aspekt av ideologisk dominans, och att vi låter det ovan utmönstrade begreppet 'falskt medvetande' bakvägen slinka in i vår analys. Men som jag ser det är denna känsla av representation ändå en effekt av det ideologiska herraväldet i den mån de härskandes 'representativitet' faktiskt bestrids av andra ideologier. Att hävda ett representationskriterium över andra är i sig ett slags dominans, även om det inte innebär att det besegrade kriteriet nödvändigtvis skulle vara 'sannare'. Och även om representationsprincipen är obestridd kan vi dessutom fastställa om det finns en åtskillnad mellan representanter och representerade helt enkelt genom att analysera hur de härskandes politik påverkar de behärskades positioner. Denna procedur innebär, vilket jag visat i *Vad gör den härskande klassen när den härskar?*, ingen återgång till dolda, normativa föreställningar om 'objektiva intressen'. — Härskarnas representativitet kan baseras på en uppfattning om likhet eller *tillhörighet*, så att de härskande och de behärskade ses som delar av samma universum, hur detta nu än definieras. Men det kan även baseras på motsatsen, nämligen att de härskande antas ha extraordinära egenskaper och därför kan företräda de behärskades intressen. Detta är karismatisk representation, från 'mannen med en mission' till den substanslösa TV-personligheten.

Även *underdånigheten* är en effekt av uttalanden om vad som är gott hos de rådande härskarna. Dessa betraktas som en kast för sig med överlägsna kvaliteter, kvaliteter som är nödvändiga kvalifikationer för dem som ska styra, och som endast de rådande härskarna äger. Dessa kvaliteter antas vanligen ha sitt ursprung i arv och uppfostran, och underdånigheten har en klart förkapitalistisk anstrykning. Den är troligen starkare i Storbritannien än i något annat utvecklat kapitalistiskt land, vid sidan om eller efter Japan. Den upprätthålles ofta genom personinriktade och nedärvda klientkedjor, inom vilka småfavörer byts mot undergivenhet.

Ett vanligt misstag är att tro att tvånget kan härska ensamt, medan det i själva verket *aldrig* kan det. Ty vad de religiösa myterna än säger kan man härska endast över levande. Och även när olydnad leder till en säker död, kan man alltid välja mellan att stå emot och dö eller lyda och leva. *Fruktan* är en effekt av ideologiskt herravälde som leder till att man accepterar den andra lösningen. Det är inte här vår avsikt att förkunna någon hjältemoral utan endast att utveckla vår förståelse av härskandets, lydnamens och motståndets historia. Faktum är att män och kvinnor i vissa situationer har valt en säker död framför liv och lydnam. Det är därför viktigt att understryka, att tvång och våld fungerar som styrelseform endast genom den ideologiska mekanism som fruktan utgör. Det omvända gäller emellertid inte. Fruktan börjar inte verka först när den understöds av våld och tvång — det tydligaste exemplet på det är den religiösa fruktan för övernaturliga straff.

Döden är inte den enda sanktionen för olydnad. Vi har också fruktan för att bli utstött eller förlora arbetet. Det finns fruktan för (inhemsk eller utländsk) vedergällning från höger eller för hänsynslös maktutövning från vänster, fruktan för att pröva nya samhällsformer och -förhållanden. Fruktan betyder att det, i rådande situation, bortom lydnamens gränser bara finns ett intet, en icke-existens av kaos, mörker, lidande och död. Fruktan spelar en stor roll för upprätthållandet av ett borgerligt demokratiskt styre.

Resignationen härrör liksom fruktan ur överväganden om vad som är möjligt i en given situation. Men medan lydnam genom fruktan hänger samman med de för tillfället rådande styrkeförhållandena och är helt förenlig med tron på ett bättre alternativ längre fram, har resignationen mera djupgående verkningar. Den innebär en djupare pessimistisk syn på möjligheterna till förändring. I detta sammanhang används termen för att beteckna en form av lydnam som växer fram ur uppfattningen om att ett bättre alternativ är praktiskt ogenomförbart, inte om den rådande maktens repressiva styrka. Denna resignation kan växa fram ur mottagna och accepterade utsagor

om att all makt, även alternativ makt, korrumpierar, att förändringens krafter är för fåtaliga, inkompetenta eller splittrade, att ett alternativt samhälle skulle vara oförmöget att demokratiskt, ekonomisk eller militärt hålla sig vid liv. Merparten av de många f d socialisterna och kommunisterna är exempel på denna mekanism.

Begreppsparet tvång/samtycke är grovt inadekvat när det gäller att analysera och förstå hur herraväldet fungerar. Det säger oss inget om de högst skiftande slagen av icke-tvingande underkastelse och lydnad och det glömmer att samtycket till stor del styrs av de styrkeförhållanden som råder i en given situation.⁴¹ Det negligerar den nödvändiga ideologiska förmedlingen av 'tvång' och sanktioner. Underförstått i begreppsparet tycks i de flesta fall vara en fullständigt missförstådd föreställning om att herraväldet tryggas antingen genom ideologi (konsensus, inklusive 'falskt medvetande') eller genom icke-ideologi.

Den weberska legitimitetsproblematiken behandlar endast interpellationer om vad som är gott eller rätt, vilket som vi visat bara är en av många former för ideologisk interpellation. Av de tre legitimeringstyper som Weber analyserar, stämmer hans 'traditionella' form av legitimt herravälde någotsånär överens med vårt underdånighetsbegrepp. ('Karismatiskt herravälde' är ett specialfall av hur representationskänslan fungerar.) Webers märkliga betoning av det 'legalt rationella' herraväldet härstammar från den för honom typiska upptagenheten med hur herraväldet är *organiserat* snarare än hur det *tryggas*. Det syftar på lydndsformer hos en given regims 'personal', i detta fall byråkratin', vilken lyder order som i laga ordning utfärdats av de rätta myndigheterna. Det som Weber hade i åtanke skulle marxister kalla borgerlig stat — en stat baserad på av en borgerlig revolution upprättade principer om representativ regering. Under Webers legalt rationella form för legitimt herravälde ligger alltså känslan av representation. Weber kan sägas ha ålagt sig den tämligen godtyckliga restriktionen att inte behandla illegitima styrelseformer.

Vårt schema över det ideologiska herraväldet kan även ses som en specificering av Gramscis hegemonibegrepp, vilket i hans egna arbeten snarast avgränsas till att gälla begreppsparet våld/samtycke. Varje existerande hegemoni inbegriper i varierande kombinationer känslan av representation, anpassningen, underdånigheten och resignationen. En strategi för hegemoni skulle i första hand gå ut på att förbinda den interPELLERADE revolutionära klassen med den strategiska organisationen genom en känsla av representation. Men i fråga om andra underordnade klasser kunde den innebära ett slags underdånighet inför den centrala revolutionära klassen, liksom en anpassning hos allierade klasser och kanske även deras resignation om möjligheten av andra lösningar. I den mån denna strategi syftade till att neutralisera sektorer av den härskande klassen på annat sätt än genom tvång och fruktan, skulle den koncentrera sig på att skapa resignation (beträffande de praktiska möjligheterna att bevara det bestående) och känsla av oundviklighet, samtidigt som den höll fram möjligheten till anpassning.

Den föreslagna typologin avslöjar klart begränsningarna i de aktuella bekymren för att befolkningen i de utvecklade kapitalistiska länderna skulle ha minskande känsla av att vara representerad av politikerna. Tvärt emot farhågorna hos de 'nykonservativa' i Trilateral kommissionen och de amerikanska högerpublikationerna leder denna utveckling inte nödvändigtvis till någon försvagning av de existerande regimerna. Den kan på ett eller annat sätt kompenseras och rentav överkompenseras dithän att regimerna stärks, genom andra och allt viktigare underkastelsemekanismer som anpassning, fruktan och resignation.

⁴¹ Nicos Poulantzas har i sin sista bok utvecklat ett liknande resonemang, i kapitlet om lag och terror, a a.

2. Legitimitet, konsensus och klassmedvetande: arkaismer och problem i den politiska teorin

Under lång tid har den politiska teorin till övervägande del behandlat ideologins roll för upprätthållande och förändring av politisk makt i termer av de tre kategorierna legitimitet, konsensus och revolutionärt klassmedvetande, med tillhörande uppsättning frågor och ämnen. (Vi har i denna essä genomgående intagit en kritisk distans till den variant av politisk teori som till stor del är synonym med idéhistoria.

Legitimitet hänför sig till en egenskap hos en regering. En regering har legitimitet eller ej, är legitim eller ej. Konsensus eller samtycke hänför sig däremot till det 'civila samhället', och i detta sammanhang till dess relationer med regeringen. Det civila samhället samtycker eller samtycker inte till en given regim. Enligt liberala och demokratiska regeringsuppfattningar bör legitimiteten härröra från och bygga på en samhällelig konsensus. Klassmedvetandeproblematiken, för det tredje, koncentrerar sig däremot på samhällets klassdelning i stället för på dess samförstånds-enhet, och dess huvudintresse ligger vid den politiska förändringen. Ett revolutionärt klassmedvetande hos en eller flera dominerande klasser betraktas som grundläggande, om än inte nödvändigtvis tillräcklig, förutsättning för fundamental politisk förändring.

Dessa begrepp har stått i fokus för en omfattande diskussion om legitimitetens grunder, problem och kriser,⁴² innehållet i och omfånget hos konsensus⁴³ samt förutsättningarna för och existensen respektive icke-existensen av revolutionärt klassmedvetande.⁴⁴ Jag tänker inte gå in på specifika meriter och misstag hos enskilda bidrag, även om det bör nämnas att viss skarpsinnig intern kritik kommit fram inom dessa olika problemformuleringar. Det som i stället intresserar mig är de antaganden och frågor som konstituerar dessa metoder, den forsknings- och tankeproblematik som styrs av begreppen legitimitet, konsensus och klassmedvetande. Med utgångspunkt från denna essäs tidigare avsnitt vill jag om dessa problematiker framhäva tre ting För det första är de väsentligen otillräckliga som empiriska analysmetoder, och deras frågor om makt och ideologi bör omformuleras radikalt. För det andra är skälet till den analytiska otillräckligheten deras rötter i en ur den borgerliga revolutionen härstammande normativ filosofi. För det tredje handlar de emellertid alla på sitt skeva sätt om viktiga problem, vilka på ett fruktbart sätt kan angripas så snart vi sätter in de tre begreppen i en annan problematik än den borgerliga revolutionsfilosofins.

Det finns hos problemställningarna legitimitet, konsensus och klassmedvetande åtminstone fyra gemensamma drag som allvarligt begränsar deras brukbarhet som fokus för empirisk analys och vägledning till medveten politisk praktik:

1. De har alla en subjektivistisk historieuppfattning enligt vilken politiska processer avgörs av enhetliga, medvetna subjekt, legitima eller illegitima regeringar, samtyckande eller icke samtyckande folk, medvetna revolutionära eller omedvetna klasser. De lämnar inget utrymme för de

⁴² R Ebbinghausen (red), *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*, Frankfurt/M 1973, J Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt/M 1973, N Luhmann, *Legitimation durch Verfahren*, Neuwied 1969, J O'Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, New York 1973, C Offe, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt/M 1973, A Wolfe, *The Limit of Legitimacy*, New York 1977.

⁴³ P Bachrach, M Baratz, *Power and Poverty*, New York 1979, R Dahl, *Pluralist Democracy in the United States*, Chicago 1967, M Mann, 'The Social Cohesion of Liberal Democracy', *American Sociological Review* årg. XXXV (1970), *Pouvoirs* nr 5 1973 (temanummer om konsensus).

⁴⁴ M Bulner (red), *Working-Class Images of Society*, London 1975, K Kumar, 'Can Workers be Revolutionary?', *European Journal of Political Research*, årg. 6, nr 4 (1978), M Mann, *Consciousness and Action among the Western Working Class*, London 1973, A Wolpe, 'Some Problems Concerning Revolutionary Consciousness', *Socialist Register* 1970.

decentrerade påfrestningar och sprickor, motsättningar och förstärkningar som är inskrivna i den ekonomiska och politiska strukturen och processen. Inte heller för den sociala heterogenitetens och uppstyckningens komplexitet, för processer med oavsedda följder⁴⁵ och olika, ofta ouppmärksam, rytm och historisk tid. De fäster inget avseende vid den kontinuerliga formeringen och omformningen av subjektiva identiteter.

2. De är alla idealistiska i den meningen att de ser legitimitet, konsensus och klassmedvetande som ideologiska konfigurationer, skilda och skiljbara från praktikers, organisationsformers och styrkeförhållandens materiella matriser.

3. Alla förutsätter i grunden förenklade och rationalistiska motivationer hos människorna. Medlemmarna i ett samhälle förutsätts förhålla sig till en given regim på ett medvetet, homogent (åtminstone inom stora undergrupper) och sammanhängande sätt. *Antingen* har en regim legitimitet eller inte, folk lyder *på grund av* normativt samtycke *eller* fysiskt tvång, *antingen* har den dominerade klassen (eller de dominerade klasserna) en föreställning om revolutionär förändring eller så godtar de status quo (eller är tillfreds med styckevisa reformer), människor handlar utifrån sann kunskap eller falska föreställningar. Därmed uppmärksammar man inte på något systematiskt sätt det ömsesidiga beroendet mellan tvång och samtycke, existensen av och sambandet mellan olika slag av kunskap, den stora vidden av konkurrerande mänskliga intressen och önskningar eller möjligheten av diskontinuerlig, situationsbestämd motivation.

4. De brukar uppfatta ideologin i dess förhållande till legitimitet, konsensus och klassmedvetande — som något man äger eller inte äger. Detta synsätt leder till en reifiering av ideologin och ett systematiskt försummande av det sätt varpå ideologier opererar under oavlåtlig kommunikation, tävlan och sammanstötning, hur de påverkar, dränker och tystar varann i sociala kommunikationsprocesser. Det är på det sättet som ideologierna, medvetet eller omedvetet, upptas, tolkas, accepteras, förkastas, vidmakthålles eller omvandlas av individer, grupper och klasser.

(Det bör noteras att denna kritik även gäller det subjektivistiska och idealistiska bruk av det gramscianska hegemoni-begreppet, som ofta kommer till användning vid analysen av existerande maktorganisationer och i jakten på strategier för social omvälvning.)

Legitimitets- och konsensusproblematikerna har dessutom en reduktionistisk syn på ideologin och den ideologiska dynamiken, i den meningen att de uteslutande koncentrerar sig på normativa ideologier om vad som är bra eller dåligt. Klass-medvetandeproblematiken är däremot mera komplex, även om i ett revolutionärt perspektiv den ideologiska processen brukar inordnas under sin kognitiva dimension, till att gälla sann kontra falsk kunskap.

Argumenten mot detta slags analys har redan förts fram i varje föregående avsnitt, och vi diskuterar dem mera i detalj nedan. Men om nu analysen är korrekt, kan man fråga sig varför dessa begreppsbildningar fått så framträdande och ödesdiger plats i dagens politiska teori. Är inte själva bredden och häftigheten i vår kritik ett gott skäl till att vara skeptisk mot den? Den anklagar ju ett stort antal uppenbart framstående och begåvade vetenskapsmän av mycket skiftande kunskapsteoretisk och ideologisk övertygelse, från liberaler till radikaler och marxister. Är inte detta rätt förmädat? Ja, den frågan är det upp till läsaren själv att besvara. Men jag tror att fenomenet kan förklaras utan att man utmanar det välförtjänta ryktet hos de framstående vetenskapsmän vilkas metoder vi har kritiserat.

⁴⁵ En subjektivistisk historieteori behöver inte nödvändigtvis försumma betydelsen av oavsiktliga konsekvenser. Jean-Paul Sartres *Critique de la raison dialectique*, Paris 1960, demonstrerar frikostigt och väl denna ovanliga möjlighet.

Förklaringen har tre sidor. Författare som arbetar inom de ovannämnda problematikerna har fallit i fällan att analysera våra dagars politik med hjälp av begrepp härledda från en annan epok och ett annat teoretiskt universum. Fällan har reproducerats inte bara därför att de alternativa traditionerna till empirisk analys har kvardröjande effekt, utan även därför att de kritiserade begreppen faktiskt handlar om viktiga problem, för vilka någon mera adekvat teori inte funnits tillgänglig. Grunderna till en sådan teori har nu lagts genom Althusser's bidrag. Den innefattar en föreställning om historien som decentrerad dialektisk process utan något centralt subjekt, och en materialistisk ideologiteori som renas på alla utilitaristiska kvarlevor. Den innehåller även ett antal insikter från psykoanalysen samt från teorier om diskurs och kommunikation. Den utvecklas för närvarande efter skilda forskningslinjer.

Bristen på analytisk stringens i legitimitets-, konsensus- och klassmedvetandeproblematiken härrör från det faktum att de inte utvecklats som verktyg för empirisk analys. Alla har sina rötter i den borgerliga revolutionens *normativa* problem, alla tillhör den normativa politiska filosofins värld. Dessa problematiker har sitt upphov i den klassiska eran av borgerligt revolutionär kamp mot dynastisk och för folklig, samtyckande legitimitet. Den problematik inom vilken klassmedvetandet uppfattas som bärare av en ny samhällsordning och nyckel till social förändring, har även den sitt upphov i denna epok, närmare bestämt i Hegels historiefilosofi. I Lukács och Mannheims vänsterhistoricism ersattes sålunda Hegels föreställning om på varandra följande *Volksgeister* som bärare av Världsanden med en, där medvetandet hos olika klasser bär upp samhällsordningens historiska former.

De tre problematikerna har utgjort del av antingen en uttryckligt spekulativ historiefilosofi (mutationerna av Hegel) eller en normativ politisk filosofi som utgått från hur den politiska makten bör vara grundad ('Makt bör vara legitim', 'Den bör vara baserad på samtycke', 'Historien bör göras av ett enhetligt, medvetet subjekt'). De utvecklades inte genom undersökning av hur politiska regimer faktiskt lyckas hålla sig kvar vid makten, hur sociopolitiska förändringar egentligen sker. Jag förnekar inte att bör-frågorna är respektingivande normativa angelägenheter, utan vill bara påstå att de inte hjälper särskilt mycket om man vill bestämma vad som faktiskt sker och troligen kommer att ske. Även begreppet hegemoni har ofta normativa bibetydelser, och redan hos Gramsci själv fanns en stark tro på att klassväldet borde grundas på hegemoni, att uppstigande klasser borde kämpa om hegemonin.

Det finns ju en annan viktig politisk filosofi, Machiavellis tradition, som har uppvisat en avgjort större analytisk känslighet. Och Machiavelli inspirerade inte bara cyniska högerelitister utan även Antonio Gramscis omutligt revolutionära ande. Av betydelse för Machiavellis utomordentliga skarpsynthet torde dock ha varit det faktum att han levde före folklegitimitetens borgerliga epok. Hans huvudarbete skrevs ju i ett förborgerligt format, adresserat till Fursten.

Om man nu befriar de nämnda begreppen från deras ursprungliga filosofiska anstrykning och sätter in dem i en materialistisk och analytisk problematik om makt och ideologi, så refererar de alla till giltiga och viktiga ämnen för forskning och strategisk-politisk diskussion. Vi bör även hålla i minnet att begreppet legitimitet, innan det hamnade i centrum för allmänna och rätt innehållslösa diskussioner om den politiska maktens ideologiska bas, av Max Weber användes i en precisare och striktare betydelse. Webers herraväldes-sociologi var väsentligen en sociologi ovanifrån som fokuserades kring hur herraväldet motiverades och organiserades, inte hur det faktiskt opererade eller genom vilka mekanismer härskarens och den behärskades positioner reproducerades.⁴⁶ Vi kan sluta oss till att Weber såg (den legitimerande) ideologin som

⁴⁶ För belägg se min *Science, Class and Society*, s 297 ff.

kommunicerad snarare än som ägd, och att han framför allt var upptagen med legitimitetens organisatoriska sammanhang.

Ur en icke-normativ synpunkt är de avgörande legitimeringsfrågorna inte folkets misstro, missnöje och undandragande. Inte heller är spridningen av illegala praktiker särskilt viktig i sig. Praktiskt taget varje stat i historien har haft sina lagbrytare, banditer, smugglare, tjuvar, moralkränkare, oliktankare, skattesmitare och desertörer, och varje stat har ofta ställts inför organiserade protestformer och tumultariska folkhopar.

Det verkligt avgörande och kritiska är i stället *organiserade motkrav på legitimitet* och de effekter som dessa krav får på statsapparaten lojalitet och effektivitet när de prövas i verkligheten. Ett motkrav på legitimiteten skiljer sig på ett avgörande sätt från oliktankande, protester och lagbrott därigenom att en icke-härskande organisation, vad slags legitimitet den nu utgår från, gör anspråk på att vara den legitima regeringen eller har legitim rätt att bilda en. De organiserade motanspråken kan framläggas antingen av delar inom statsapparaten, vanligen militären, eller av revolutionära organisationer utanför staten. De kan emellertid även ta en kortare väg genom att välla fram på krönet av en våg som *löser upp legitimiteten* hos en existerande regim. Upplösning av legitimitet refererar till de härskandes organisation, medan det traditionella intresset för legitimitetsförlust utgår från de behärskades föreställningar. En sådan upplösning sker, som i de romanovska, habsburgska och hohenzollernska väldenas sammanbrott 1917-18, när de repressiva styrkorna vägrar eller avstår från att försvara regimen inför växande folkliga protester.

I detta avseende är stabiliteten hos de utvecklade kapitalistiska ländernas politiska regimer tämligen imponerande. Om vi bortser från Kapp-Lüttwitz' tre dagar långa kupp i Tyskland 1920, skedde den sista militärkuppen i de sjutton ledande OECD-länderna för nästan tvåhundra år sedan. På den förste Napoleons artonde brumaire, eller tio år senare, 1809, då den svenska armén genom sitt ingripande avsatte kungen (för att omedelbart överlämna makten till den grundlagsstiftande riksdagen). Det sista omfattande inbördeskriget ägde rum i Finland 1918 och det näst sista i Förenta staterna 1861-65. Fascismen kom till makten genom konstitutionella kanaler, liksom Pétain 1940 och de Gaulle 1958. Demokratins nedbrytning i 1930-talets Österrike och Japan genomfördes uppifrån av den sittande konstitutionella regeringen.

Den sista revolutionära regeringsförändringen i dessa länder var de hohenzollernska och habsburgska monarkiernas sammanbrott senhösten 1918. De sista arbetarupproren skedde i Tyskland på 1920-talet, eller 1934 om vi tar med de österrikiska arbetarnas sista desperata strid för att bevara demokratin. Ända sedan folkfrontsperioden har kommunistpartierna i dessa länder i praktiken erkänt valda borgerliga regeringar, vilka i sin tur erkänt arbetaroppositionens och arbetarorganisationens grundläggande rättigheter som legitima. Det enda undantaget (som ledde till självförvållat nederlag) var det tyska KPD, som 1949-53 uppmanade till frontal offensiv mot Adenauerregimen. Under slutdagarna i maj -68 krävde visserligen kommunistpartiet och den socialistiska vänstern en ny regering, men när de Gaulle gjorde klart att han inte tänkte avgå, drog sig alla grupperingar av vikt inom den franska vänstern omedelbart tillbaka. I de senare årens eurokommunistiska program och diskussion har denna de valda borgerligt-demokratiska regeringarnas legitimitet getts en uttalat principiell grund.

Även om det kan råda kris inom vissa av den samtida utvecklade kapitalismens liberala ideologier, uppvisar dessa länder förvisso inga tecken på 'kris' eller allvarliga 'problem' vad beträffar legitimiteten. Många av dem kan kanske uppleva ett minskande normativt stöd och mötas med växande brist på respekt. Men denna process tycks snarare handla om en övergång från känsla av representativitet och underdånighet till anpassning och känsla av oundviklighet, än om en kris för herraväldet. En annan sak är att dessa regimer står inför en opposition, större eller

mindre och mer eller mindre hotande, framför allt i Frankrike och Italien.

Jag vill emellertid inte påstå att legitimiteten saknar betydelse. Det spelade en avgörande roll för oktoberrevolutionens framgång att Kerenskijregimen hos massan av soldater och järnvägsanställda (nyckelpersoner för trupptransporterna innan motoriseringen hade slagit igenom), inte ansågs som legitim, och att bolsjevikupproret verkställdes genom Petrogradsovjeten, vilken inom breda skikt av arbetarklassen och soldaterna betraktades som legitim regering. Omvänt såg huvuddelen av de tyska statstjänstemännen Kapp-Lüttwitz' regering (1920) som illegitim, och majoriteten inom krigsmakten betraktade den som enbart potentiellt legitim (legitim om den lyckades hålla ut). Dessa omständigheter beseglade kuppens öde när den ställdes inför en generalstrejk. I Frankrike var det arméledningens konfirmation av den femte republikens legitimitet som avgjorde utgången av maj -68.

Dagens utvecklade kapitalistländer har förvisso inte blivit immuna för legitimitetskriser på regeringsnivå. Sådana kriser kommer troligen att följa på större kommunistiska och vänster-socialistiska framryckningar i Frankrike och Italien, för att bara nämna de närmast liggande möjligheterna. Ett förebud om detta kunde märkas i de amerikanska och tyska hoten (1976-77) inför ett kommunistiskt deltagande i den italienska regeringen. En sådan regering vore illegitim. Men obestämd och oorganiserad avoghet, skepticism och cynism är inte nog för att skapa en 'legitimitetskris'.

Ur normativ synpunkt går det en klar och överskuggande skiljelinje mellan tvång och samtycke. I praktiken hänger de båda emellertid på ett komplext sätt samman. Den handlingslinje man samtycker till är alltid beroende av läget, av vad som uppfattas som existerande och möjligt — på en styrkekonstellation med andra ord. Varje regim kan skapa sig sitt sociala samtycke genom att ställa all genomgripande opposition inför omöjliga utsikter. Ett sådant samtycke behöver inte innebära en bred känsla av representation hos de behärskade men heller inte bygga på massiv fruktan. Det kan i stället ha sin grund i resignation, underdånighet och anpassning — vilken i många eller merparten av borgerligt-demokratiska länder troligen är viktigare inslag i konsensus än vad representativitetskänslan är.

Hittills har vi inte gjort någon uttalad åtskillnad mellan 'konsensus' och 'samtycke', men komna hit måste vi skilja de båda åt. Att säga att varje regim kan skapa sig sitt sociala samtycke är inte exakt detsamma som att säga att den kan skapa sig sin konsensus. Medan 'samtycke' innebär att man 'instämmer med' något eller någon, refererar 'konsensus' primärt till 'instämmande bland' (samtyckande enighet) en grupp människor. De avgörande analytiska aspekterna på konsensus ligger, i motsats till den normativa teorins sätt att se det, inte i samhället, bland de styrda. Den verkligt avgörande faktorn är en grundläggande konsensus inom de härskande grupperna själva och samtycke till deras legitimitet från medlemmarna i statsapparaten, i synnerhet den repressiva. Diktaturer kan vara mer eller mindre impopulära. Ändå faller de inte genom brist på folkligt samtycke utan genom en ändring i styrkeförhållandena, där det folkliga missnöjet är mer en förmedlande än en oberoende orsaksvariabel. Ofta har styrkeförhållandena förändrats på grund av att förhärjande utrikes krig brutit ner de repressiva styrkorna och gett upphov till oenighet inom de härskande grupperna inför reaktiverade folkliga protester. Styrkeförhållandena ändras även när de härskande grupperna råkar i luven på varandra — ofta när en diktator dött och regimen förvägras legitimitets-erkännande från delar av de repressiva styrkorna. Det är vanligen under en sådan upplösningsprocess som folkliga krafter bryter in på scenen och kan spela en historisk roll.

I demokratier är folkets samtycke naturligtvis långt viktigare än i diktaturer. Men folkopinionens direkta betydelse i de förra gäller huvudsakligen bestämda frågor och regeringar, mindre upprätthållandet av en demokratisk regim. Och folkopinionen har inte sällan även i diktaturerna påverkat

politiska linjers och ministrars öde. När demokratier faller, som i Italien 1922, Tyskland 1933 och Chile 1973, är den utslagsgivande faktorn att det saknas ett nödvändigt minimum av demokratiskt samtycke från institutionaliserade maktcentra. I Italien och Tyskland saknades det hos statsöverhuvudena och den traditionella högern, i Chile vägrade en borgerlig majoritet i parlamentet att acceptera en folkvald socialistisk president och hans regering. I alla tre fallen upphörde de repressiva styrkorna att erkänna den demokratiska regeringens legitimitet, aktivt i Chile, passivt i Italien och Tyskland.

Om det nu är så att gränslinjen mellan tvång och samtycke är komplicerad och oklar behövs det ett annat normativt mått — om vi inte ska hamna i Samuel Huntingtons brutala cynism eller i en pessimistisk anarkism av det slag som Adorno och Horkheimer gav uttryck för i *Die Dialektik der Aufklärung*, och som ekar i Foucaults senare arbeten. Som jag ser det bör en sådan värdering direkt gälla en regims institutioner och inte det sätt varpå de upprätthålles. Den bör alltså gälla de rättigheter och befogenheter som dessa institutioner i praktiken ger åt olika grupper och klasser i samhället, samt karaktären hos och mängden av de sanktioner institutionerna utmäter, oavsett om de är folkliga eller ej. Vi bör alltså studera den faktiska existensen och mängden av yttrande-, tryck-, förenings- och mötesfrihet, rätten att kandidera och rösta, sättet att räkna röster. Vi bör studera vägarna till folkligt inflytande, folklig kontroll och självförvaltning.

Den utbredda synen på det revolutionära klassmedvetandet som nyckel till social förändring ter sig rätt märklig i ljuset av vad som historiskt faktiskt har hänt. Åtminstone hittills har ingen stor social revolution i modern tid, borgerlig eller socialistisk, någonsin gjorts av ett enhetligt klassobjekt som krävt en fullständigt ny social ordning. Sådana revolutioner har i stället utförts i speciella konjunkturer när styrkeförhållandena förändrats dithän att den gamla regimen undergrävts — revolutionerna har med andra ord skett genom framväxten av ekonomiska, politiska och ideologiska motsättningar och situationer med ojämn utveckling, både inom samhället och i dess utrikes relationer, vilka upplöst den gamla helheten och dess system av bekräftelser och sanktioner. De har medvetet gjorts när olika krafter med skiljaktiga omedelbara behov i den aktuella konjunkturen gått samman. Den socialrevolutionära kraften i dessa krav — bröd, fred, jord, självständighet, folklig och representativ regering — har härrört från en konstellation av olika kolliderande klasskrafter och deras organiserade uttryck, varigenom vissa historiska sociala alternativ utmönstrats och andra öppnats.⁴⁷

Revolutionernas dynamik har alltså inte handlat om att en revolutionär klassideologi som föreställt sig och krävt en total omvandling av det rådande samhället börjat förverkligas. Processen har i stället tagit fart i ett läge där den rådande regimens bevarandematrix vittrat sönder och till följd av specifika, begränsade och i sig inte sällan helt 'reformistiska' krav, som ofta uppstått ur själva det tillspetsade krisläget. Situationens karaktär förlånade kraven revolutionära implikationer, och en revolutionär ideologi utvecklades och spreds bland massorna i en kollektiv process, i ett virrvarr av de mest skiftande strider och erfarenheter. Det förefaller som om de viktigaste ideologiska förändringsdimensionerna i denna process handlar om vad som finns och vad som är möjligt. Gamla förtrycksformer uppmärksammas, nya noteras omedelbart och kretsen av upplevda möjligheter vidgas.

Även om revolutioner föregångna och framdrivna av revolutionärt klassmedvetande inte kategoriskt kan uteslutas från de framtida möjligheterna, förefaller det långt mera sannolikt att kommande sociala revolutioner antar former som liknar de tidigare. Försök att i en bestämd

⁴⁷ Jfr Theda Skocpols lysande studie om revolutionär dynamik, *States and Social Revolutions*, Cambridge 1979. En bra marxistisk kontrapunkt till Skocpols arbete är James Petras' panoramaliknande uppsats 'Socialist Revolutions and their Class Components', *New Left Review* nr 111 (1978).

situation blottlägga och kvantifiera det revolutionära klassmedvetandet tycks därför vara av tämligen begränsad angelägenhet och betydelse.

Möjligheterna till revolutionär förändring bör härledas ur sannolikheten för en ekonomisk och politisk kris samt ur existensen av materiellt organiserade alternativ, inte ur sinnestillståndet hos en klass.

Trots allt som vi just sagt är inte slutsatsen den att klassmedvetande är oviktigt. En viss klassidentitet och klassträvan är avgörande för utvecklingen av klassorganisationer, vilka är den sociala förändringens hävstänger. Och med alla andra faktorer lika gäller, att ju mer detta klassmedvetande sprids och tillämpas i handling hos den styrda klassens medlemmar, och ju klarare och mer utvecklad dess syn på en alternativ framtid är, desto troligare är det att en social omvandling lyckas och utvecklas – om och när en revolutionär situation eller en mindre förtätad period av möjlig övergång från ett samhälle till ett annat faktiskt öppnas.

En i förväg existerande organiserad revolutionär ideologi, dvs en inte alltför liten organisation med ett revolutionärt perspektiv, är naturligtvis också en mycket viktig variabel i en situation av akut kris. Detta visades *a contrario* genom misslyckandet för till och med en genomgripande demokratisk (för att inte tala om en socialistisk) revolution i Tyskland 1918, på grund av den fullständiga bristen på varje revolutionärt perspektiv inom socialdemokratins ledande organ. Allmänt sett gäller, att ju mer kvalificerade de styrda är när deras underkastelse inte längre kan upprätthållas, desto mer förmår de.

VI. Social förändring och ideologins makt

Tonvikten har i de två sista kapitlen legat på ideologins roll för maktens organisering och bevarande. Vi har därvid framhävt och understrukit denna rolls komplicerade, skiftande och konfliktpräglade karaktär, vilken ligger långt från den gråa, solida monotoni som frambesvärjes av den vanliga metaforen med ideologin som ett socialt 'kitt'. Gentemot idealistiska och subjektivistiska föreställningar om politisk kris och förändring har vi betonat ideologiers och subjektiviteters materiellt situerade karaktär, och vi har understrukit den strategiska betydelsen av organisationsstrukturerna och det materiella stödet. Från denna grundval bör vi emellertid också granska några sidor hos den ideologiska självdynamiken, hur ideologins makt verkar i den sociala förändringsprocessen.

1. Social förändring och ideologisk mobilisering

Om det hittills sagda i princip är riktigt, måste ideologins roll och funktion i sociala revolutioner och andra samhälleliga omvälvningar förstås och fattas på ett annorlunda sätt än i gängse idéhistoriska föreställningar. I detta avsnitt kommer vi endast att beröra den form av samhällsförändring som inbegriper avsiktlighet och som syftar till en omvandling av den rådande sociala och politiska regimen. De klassiska borgerliga och proletära revolutionerna är exempel på detta men även de sentida revolutionerna i Iran och Nicaragua, olika revolter som inte utvecklats till revolution som maj -68 i Frankrike, samt å andra sidan fascistiska makterövringar och kontrarevolutionära mobiliseringar.

I stället för att bekräfta den enkla motpositionen enligt vilken en regim faller när känslan av att den är illegitim fått tillräcklig spridning inom den behärskade befolkningen, eller när missnöje och revolutionärt klassmedvetande vuxit sig alltför starka, uppvisar historien en långt mera sammansatt bild. En akut krissituation uppstår när den matris av bekräftelser och sanktioner som stöttar en viss regim och en härskande ideologi av ett eller annat skäl spricker upp. Och om

regimen då ställs inför organiserade motanspråk på legitimitet eller en djupgående upplösning av sin egen, bland viktiga delar av statsapparaten; inför en splittring inom sig själv eller en kombination av allt detta, så ställs regimen inför en revolutionär situation. Så långt upprepar vi vad som ovan sagts. Det som vi nu har att granska är ideologins roll och funktion när det gäller att dra in massor av människor i dessa situationer av kris, revolution och kontrarevolution. Denna ideologiska process går alltså med ett ord ut på mobilisering. I stället för att söka efter det revolutionära (eller kontrarevolutionära) klassmedvetandets Subjekt måste vi därför i stället försöka förstå den ideologiska mobiliseringens faktiska processer.

En ideologisk mobilisering kan sägas innebära att det för en massa människor upprättas en gemensam dagordning — det vill säga att man summerar krisens dominerande sida/ sidor, identifierar den avgörande måltavlan, det ondas kärna, samt definierar vad som är möjligt att göra och hur det ska göras. En sådan mobilisering utvecklas genom en bräsch i regimen av bekräftelser och sanktioner, vilka under normala tider tryggar kompromisser eller eftergivenhet och framgångsrika sanktioner mot oppositionella krafter. Och bräschens vidgas till en punkt där den får sin egen dynamik och framgångsrikt bekräftas av demonstrationer, handlingar av ohörsamhet, uppror osv, vilka visar regimen svaghet. En framgångsrik ideologisk mobilisering översätts alltid till eller kommer till uttryck i en praktik av politisk mobilisering.

Även ideologiska mobiliseringar av uttalad klasskaraktär har alltid ett starkt existentiellt inslag och kan aldrig reduceras till ett revolutionärt klassmedvetande. Ett intensivt ideologiskt engagemang inbegriper en omvandling och mobilisering av den individuella subjektiviteten hos de berörda, att de inordnar sina egna lidanden och sin möjliga död under den av ideologin definierade meningen med livet. Ja, i en revolutionär mobilisering är själva meningen med livet bestämd av den revolutionära dagordningen. Politisk-ideologiska mobiliseringar är inte fixerade till enbart klassmässiga och 'folkligt-demokratiska' interpellationer. Deras framgång är till avgörande del avhängig deras förmåga att utnyttja och exploatera den mänskliga subjektivitetens existentiella dimensioner. Under arbetarrörelsens klassiska tidsålder skedde detta ofta genom att man inkorporerade den kristna eller judiska religionens omvandlade glöd. I dag går problemet emellertid ut på att knyta an till den efterpuritanska tidsålderns 'självalorisering', självvärdering (som den italienska yttersta vänstern kallar den) i de avancerade kapitalistiska länderna.

Ideologisk mobilisering innebär att olika ideologiska diskurser smälter samman och förtätas till en enda, mäktig kraft, vanligen uttryckt i ett enkelt slagord. I alla revolutioner som förändrat statens klasskaraktär har klassideologiska element sålunda ingått förening med andra typer av ideologisk mobilisering, t ex religiös eller nationell, och den revolutionära mobiliseringen har alltid antagit en konjunkturbestämmd ideologisk form ('Fred!', 'Ner med Batista/shahen/Somoza!'). Revolutioners klasskaraktär kommer inte nödvändigtvis till uttryck i den ideologiska mobiliseringens huvudslagord. Nej, de framgångsrika revolutionerna i historien har ofta inte interpellat till klassen utan bestämts genom konstellationen av faktiskt mobiliserade klasskrafter.

I den ideologiska mobiliseringen till den ryska oktoberrevolutionen var direkta klassinterpellationer förvisso mycket vanliga. Bolsjevikerna mobiliserade enormt framgångsrikt med hjälp av paroller som 'All makt åt sovjeterna!' och 'Jord åt bönderna!'. Det är emellertid värt notera att inför den avgörande dagen, på tröskeln till upproret, tog sig mobiliseringen former som till övervägande del var långt mer specifika än sådana som gick ut på 'klass mot klass'.⁴⁸

Tvärtemot vad en förenklad uppfattning kunde få oss att förvänta, var det inte så att den revolutionära polariseringen i de franska och ryska revolutionerna — för att nu använda de vanligaste

⁴⁸ Se Alexander Rabinovichs mycket grundliga slag-för-slag-studie, *The Bolsheviks Come to Power*, London 1979.

paradigmen — direkt hetsade de båda huvudklassernas ideologier mot varandra, som positionella ideologier på ett gemensamt slagfält. De konfronterades snarare som inklusiva/exklusiva (varandra uteslutande) ideologier. Varje klass tenderade att bygga upp ett eget historiskt-inklusive universum, som innefattade olika klasser och skikt samt ickeklassmässig subjektivitet, och som ställde sig mot en främmande kraft som uteslutits ur den flerklassiga världen som 'usurpatorer', 'utländska agenter' eller kontrarevolutionärer (mot de tidigare, bredare revolutionerna 1789 respektive februari 1917).

Paradoxalt nog var det denna icke klassmässiga definition av huvudmotsättningen som banade vägen för ett fysiskt och/eller socialt tillintetgörande av den besegrade klassen eller klassfraktionen genom en kraftfull revolution underifrån, medan klasspositionella definitioner vanligen förbundits med antingen uppifrån administrerade revolutioner eller reformistiska uppgörelser. Paradoxen blir förståelig om vi betänker att klass innebär en ställning inom en större värld, som även omfattar den motsatta klassen. Emellertid gäller inte det omvända, dvs att ickeklassmässiga definitioner av huvudmotsättningen vanligen skulle vara revolutionära. Oftare är de del av en klassamarbetsideologi eller -inställning, som skiljer ut utländska manipulationer eller inhemska, särskilt 'själviska' och parasitära grupper som huvudfiende i stället för en hel klass.

Viktiga ideologiska mobiliseringar springer naturligtvis inte fram ur ruinerna av en tidigare förhärskande ideologiska materiella matris. Inte heller tycks de vara särskilt avhängiga det korrekta eller konjunkturmässigt adekvata i noggrant utarbetade program och storslagna teorier. Nyckelfigurerna i ideologiska mobiliseringsprocesser är inte teoretiker och författare till böcker, utan talare, predikanter, journalister, pamflett-skrivare, politiker och initiativtagare till djärva praktiska handlingar. På denna punkt måste vi emellertid göra en viktig skillnad mellan å ena sidan ideologisk massmobilisering för politisk förändring, och å den andra problemen när det gäller att framgångsrikt försvara och konsolidera en segerrik revolution. I den process som går ut på att i en kris bryta ner en regim, är betydelsen av omedelbar aktion och okomplicerad hängivenhet uppenbar. Men efter en revolution är det artikuleringen och styrkan hos klassideologi och klassorganisation med tillhörande teorier som i avgörande grad bestämmer ödet för de utsugna klasser som mobiliserats. Ty dessa är deras enda tillgångar inför den nya staten under uppbyggnaden av ett nytt samhälle.

Trots den enorma variationen av konkreta historiska former för ideologisk mobilisering, tycks det vara möjligt att lokalisera några av de viktigaste drivkrafterna. För det första måste vi emellertid göra klart att det enda slag av ideologisk mobilisering vi direkt sysselsätter oss med här är den omfattande och snabba ideologiska mobilisering som har betydelse nog att hota eller omorientera en regim. Vidare koncentrerar vi oss här på mobiliseringar som sker i en situation där en tidigare förhärskande ideologiska materiella matris vittrar sönder, och inte när det t ex växer fram ett nytt produktionsätt och nya klasser bildas, tillsammans med en ny grundmatris. (Vi har redan berört det senare fallet, i kapitel II och III.)

Vilken är då grunden till en omfattande ny ideologisk underkastelse och kvalifikation mot det rådande ideologiska systemet? En ny ideologisk mobilisering inbegriper två processer: en upplösning av det gamla kvalificerings-underkastelsesystemet och sammansättandet av ett nytt. Vi har redan allmänt behandlat den förra aspekten på tal om framväxande motsättning mellan kvalifikation och underkastelse, och om processer av ojämn utveckling som lösgör den förhärskande ideologin från dess upprätthållande totalitet av bekräftelser och sanktioner.

Den process varigenom matrisen av bekräftelser och sanktioner bryts upp och som utmynnar i en större socio-politisk kris har vanligen varit av två huvudslag. Ett har varit nederlag, eller överhängande fara för nederlag, i ett yttre krig, vilket var avgörande i både de ryska (1905 och 1917)

och kinesiska revolutionerna. I krigstid är nämligen befolkningen redan mobiliserad av den härskande regimen, samtidigt som det militära nederlaget är det kanske påtagligaste och pinsammaste avstyrkandet av ett dominanssystem, något som allvarligt försvagar dettas interna sanktionsförmåga och förtrycksapparat.

Det andra slaget av massiv nedbrytning har inträffat när en regim blivit isolerad från delar av sin klassbas — som skedde med Batista i slutet av femtiotalet, med shahen i förhållande till Teherans basar, med Somozaklanen när en ny borgarklass utvecklades efter 1960- och 1970-talens högkonjunktur och med de förfascistiska borgarregimerna i Italien och Tyskland. Framgångsrika självständighetskrig tycks alltid ha innehållit ett viktigt inslag av stöd, alternativt mer eller mindre välvillig neutralitet, från klasser som inte varit utsugna i marxistisk mening, även om rörelserna letts av marxister och kommunister. Detta var fallet i Vietnam där Viet Minh och FNL hade en socialt bred bas, och till vilka organisationer både godsägare och köpmän bidrog med pengar, om än ofta under press. Pathet Lao leddes av en medlem av kungafamiljen, och Khmer Rouge växte till en betydelsefull kraft sedan amerikanerna och yttersta högern hade avsatt Sihanouk. Det algeriska FLN hade en icke-kommunistisk ledning samt starkt stöd från delar av borgarklassen och förkapitalistiska notabiliteter.

Kontrarevolutionär mobilisering inbegriper naturligtvis stora delar av den redan härskande klassen, men de blir farliga för en revolution som kontrollerar statsapparaten först om de (i brist på utländsk intervention) kan resa stora delar av de folkliga klasserna, för vilka revolutionen gjordes. Som alla dessa fall vittnar om, har ett etablerat makt- och utsugnings-system en sådan väldig styrka, att det är högst sällan som de utsugna och härskande klasserna av egen kraft kan hota det.

Vi måste nu fråga oss vad som styr sammansättandet av en ny ideologisk kraft. En väg till ett systematiskt svar är att börja med den bas eller källa som en ideologisk mobilisering mot det rådande kan utgå från, springa upp ur. Det först och främst betydelsefulla med en sådan bas är att den ger svar på frågor om varför drastiska, utomvardagliga handlingar är möjliga och nödvändiga. Den torde lättast kunna gripas systematiskt, om vi grupperar dess möjligheter efter en tidsdimension. Vi får då tre logiska huvudtyper, som också kan beteckna de tre viktigaste mobiliseringskällorna i den kända historien. Men i en total historisk mobiliseringsprocess utesluter de tre källorna naturligtvis inte varandra, utan förekommer inte sällan två eller tre tillsammans.

Det är för det första möjligt att mobilisera utifrån det *förflutna*, från det som existerat, från tidigare erfarenheter, värderingar, symboler osv. Detta görs inte enbart av reaktionärer och kontrarevolutionärer, utan är även ett viktigt inslag i en revolutionär mobilisering. Revolutionärerna kan också återuppliva tidigare erfarenheter av organisation, kamp och ideologisk formering som blivit latent eller bortglömda under nederlag och förtryck, under fiendens segrar och högkonjunkturer. På så vis närdes oktoberrevolutionen av erfarenheterna från 1905 sedan den patriotiska euforin 1914-15 hade försvunnit, genom slaktningarna vid fronten och livsmedelsbristen bakom den. På liknande sätt skulle det sena 1960-talets radikaler komma att gräva upp arbetarrörelsens revolutionära traditioner. Ibland har som i Iran basen för mobiliseringen haft en avgjort dubbeltydig karaktär och innehållit både reaktionära och revolutionära inslag.

Om nu en sådan *mobilisering genom återupplivande* ska kunna lyckas, måste det vara möjligt för det förflutnas erfarenheter och värderingar att komma upp på den aktuella dagordningen för massor av människor. För den ryska kris som i början av 1917 inleddes till följd av ödeläggande militära nederlag och sammanbrott för transporter och livsmedelsförsörjning, var erfarenheterna från 1905, när samma regims auktoritet bröt samman efter militära nederlag mot Japan och när den hade händerna bundna i Fjärran östern, givetvis högst relevanta. Fascismen erbjöd både en diagnos av och en terapi för trettiotalets politiska kris, genom att sätta den i samband med första

världskrigets erfarenheter av våld, nederlag, omstörtningar, besvikelser och tidigare nationell enhet. Under det sena sextioalets högst annorlunda vänsterradikalisering gav USAs krig i Vietnam och de uppflammande strejkerna och demonstrationerna i mångas ögon ny trovärdighet åt de klassiska marxistiska föreställningarna om imperialism och klasskamp. Och det var ingen tillfällighet att den nya rörelsen nådde längst i Frankrike och Italien där de gamla arbetartraditionerna var starkast, medan den snabbt sinade ut i Förenta staterna där de var svagast.

Ett andra huvudslag av ideologisk mobilisering sker utifrån en annan, *närvarande* realitet. Vi kan kalla detta *mobilisering* genom exempel. Sålunda utlöste de franska revolutionerna 1789, 1830 och 1848 liknande försök i större delen av Väst- och Centraleuropa. Oktoberrevolutionen spred sina stötvågor över nästan hela jorden, och den kinesiska och kubanska revolutionen inspirerade till imitationsförsök i Asien respektive Latinamerika. Detta är en mycket mäktig källa till mobilisering, som fått sitt kanske klaraste uttryck i världens drygt åttio kommunistpartier, grundade under inflytande av en revolution som ägde rum för mer än sextio år sedan. De hämtar sin kraft från den förändring i de rådande uppfattningarna om vad som är möjligt som det återopade exemplet motiverat.

Emellertid har mobiliseringen genom exempel i sin första ansats vanligen lett till nederlag. Ett framgångsrikt exempel kan misskreditera konkurrerande oppositionsformer men kan sällan upprepas. Dels därför att styrkeförhållandena knappast någonsin är desamma i andra samhällen, dels för att segerrika revolutioner är en skolande verksamhet även för de härskande klasserna i andra länder.

Detta andra slag av mobilisering innefattar också inspirerandet av *motexempel*. Exempelvis kan fascismens slagkraft knappast förstås om vi inte betänker, att den revolutionära arbetarrörelsen inte bara var dess huvudfiende utan även en modell för organisation och ideologisk efterbildning.

Slutligen är det möjligt att mobilisera *framtiden* mot det innevarande, t ex som mål för ett rättvist samhälle, garanti för slutliga segrar i den aktuella kampen, räddning från dagens lidanden eller ett förestående mytologiskt paradiset. I de verkligt dramatiska socio-politiska mobiliseringarna har framtiden emellertid huvudsakligen antagit formen av ett ur de aktuella tendenserna stammade hot, som kallar samtiden till förebyggande aktion. Vi kan benämna denna process *mobilisering genom föregripande fruktan*, för att skilja den från fruktan som mekanism för herraväldets vidmakthållande. Den franska revolutionen drevs på av detta slags mobilisering — från böndernas Stora Skräck för en aristokratisk konspiration 1789 till den fruktan för en rojalistisk konspiration som förde jakobinerna till makten. På samma sätt var hösten 1917 fruktan för en kontrarevolution, som redan hade tagit materiell gestalt i general Kornilov, en avgörande faktor bakom de ryska arbetarnas övergång till bolsjevikerna. Ja, det bolsjevikiska oktoberupproret inleddes med en rad åtgärder som uttryckligen syftade till att trygga den redan existerande revolutionen mot ett kontrarevolutionärt drag från Kerenskijs sida — ett faktum av mycket stor betydelse när det gällde att uppnå bred enighet inom Petrogradsovjeten. Fruktan för kontrarevolution mobiliserade icke-bolsjevikiska arbetare och soldater till att sluta upp kring bolsjevikernas revolution.

2. Politiska subjekt och ideologisk förskjutning

Det ideologiska systemet i expanderande eller deklinerande samhällen är aldrig statiskt utan befinner sig i ständig rörelse, med ständigt nya praktiker och betingelser. Av alla dessa stora och små ideologiska förändringar ska här nämnas en, därför att den har särskilt samband med karaktären hos en regim. Den är ingen dramatisk mobilisering som utsätter den existerande makten för skärpta, allvarliga och kanske dödliga, hot. Den gäller i stället förändringar *inom*, inte av den förhärskande diskursen.

Denna ideologiska förändring härrör från andra förändringar i de politiska subjektens universum än ett störtande av härskarna. Det mest uppenbara fallet är naturligtvis uppväxten av nya generationer, vilka i ett föränderligt samhälle underkastats och kvalificerats under betingelser som skiljer sig från de tidigare. Detta reser speciella problem för regimer som starkt formats genom dramatiska konjunkturer i det förflutna, både kontrarevolutionära och revolutionära.

Men nya politiska subjekt med egen stämning kan även uppstå genom politisk och social kamp. De politiska subjektens universum kan vidgas, antingen genom utsträckandet av lagfästa rättigheter som rösträtten eller genom en process av ideologisk och politisk autonomisering. En viktig ideologisk förskjutning av detta slag skedde i Sverige på 1930-talet, när bönderna återerövrade sin självständighet i förhållande till det borgerliga blocket och som självständig partner gick i allians med socialdemokratin. Under det senaste årtiondet har det i den utvecklade kapitalistiska världen skett en viktig ideologisk självständighetsprocess bland kvinnorna.

Men kretsen av politiska subjekt som tillåts tala eller som man lyssnar till kan även krympa. Tvärtemot vad de borgerliga ideologerna tror är historien ingen ändamålsstyrd process av vidgad medborgarrätt. Att Sydstaternas svarta berövades sina rättigheter efter Rekonstruktionsperioden och att alla vänsterrörelser stängdes in i ghetton under kalla kriget, är, liksom bannlysningen av all slags opposition under diktaturer, exempel på den vanliga företeelsen med ett krympande politiskt 'medborgarskap'.

Min poäng är nu inte det självklara faktum att helheten av ideologiska yttringar förändras i takt med förändringar i antal och karaktär hos dem som deltar i den ideologiska diskussionen. Den är i stället att de ännu härskandes sätt att tala påverkas, genomgår en ideologisk förskjutning genom förändringar av och bland de politiska subjekten som de fortfarande härskar över. Den allmänna rösträttens erövring störtade inte borgarklassen, men innebar att den borgerliga diskursen förändrades och fick ta hänsyn till arbetarnas politiska rättigheter. På liknande sätt lämnades den svenska trettiotalskapitalismen intakt av böndernas nya allians, men denna innebar en omvandling av det härskande ideologiska systemet. Kapitalackumuleringen förblev ett viktigt tema men andra inslag i den borgerliga ideologin som individualism och olikhetsskapande stimulanser fick vika för teman om kollektiv solidaritet och jämlikhet.

Omvänt är det inte bara de exkommunicerade som tystnar när oppositionen begränsas. Det ideologiska utrymmet minskar också för dem som fortfarande får tala. När kommunisternas fiender tystats i öst, sänktes också taket över kommunisterna själva. När kommunisterna exkommunicerats av sina motståndare i väst, minskade också svängrummet för liberal och socialdemokratisk diskussion under det kalla kriget.

Ett intressant exempel på en ideologisk förskjutning, uttryckt i en omdefinition av de politiska subjekten, är omstruktureringen av sättet att tala om det svenska partisystemet. Från slutet av 40-talet till slutet av 60-talet framställdes partisystemet som först och främst uppdelat i 'de fyra demokratiska partierna' och kommunisterna. De förra indelades sedan i borgerliga och socialdemokrater. Från början av 70-talet däremot anses det svenska fempartisystemet bestå av ett borgerligt och ett socialistiskt 'block'.

Med tiden kan dessa processer leda till högst avsevärda förskjutningar i det härskande ideologiska systemet och märkbart påverka makthavarnas praktik.

Ideologins makt verkar inte blott i högdramatiska konjunkturer utan även i långsamma, gradvisa processer. Ideologierna kittar inte bara samman maktsystemet utan kan även bidra till deras fall, få dem att urgröpas och förflyttas, som en sandbank vilken ligger kvar men inte på samma plats och med samma form. Båda fallen inbegriper komplicerade kedjor av krafter och polyfonier av

röster, vars mönster och relationer den materialistiska analysen har till uppgift att urskilja, förklara och kritiskt bedöma.